

A KORSZERŐ LAKÓÉPÜLET-TERVEZÉS KÉRDÉSEI

Hazai modern lakóházak tanulsága

DLA ÉRTEKEZÉS

Niczki Tamás

BME Építészmérnöki Kar
Lakóépülettervezési Tanszék
Témavezető mester: Varga Tamás DLA

Budapest, 2007. május

NYILATKOZAT

Alulírott, Niczki Tamás kijelentem, hogy ezt a doktori értekezést magam készítettem és abban csak a megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, egyértelműen, a forrás megadásával megjelöltem.

A dolgozat bírálatai és a védésről készült jegyzőkönyv a későbbiekben, a dékáni hivatalban elérhető.

Budapest, 2007. május hó

Aláírás

1. TARTALOMJEGYZÉK

2. BEVEZETÉS	3
2.1. A téma jelentősége és aktualitása	3
2.2. A kutatás módszere	5
3. A LAKÓÉPÜLET	10
4. AZ ÉPÍTÉSZ ÉS A LAKÓ	19
5. A LAKÓÉPÜLET FORMÁJA	19
6. A LAKÓÉPÜLET TEREI	47
7. A LAKÓÉPÜLET ÉS A HELY	58
8. ÖSSZEFOGLALÁS – TÉZISEK	67
9. SUMMARY - THESES	69
10. IRODALOMJEGYZÉK	70

2. BEVEZETÉS

2.1. A téma jelentősége és aktualitása

A lakóépület a mindennapi személyes életünk része, kiindulási pont, amely a világban való létezésünk egyik alapját adja. Ma az otthon, amelyben élünk, társadalmi, gazdasági helyzetünkön túl a kulturális igényeinket is kifejezi. Egy mikrokozmosz, amely az identitásunk fontos összetevője és a gyerekkortól kezdve mélyen ívódik belénk.

Lakóépületekről általában mindenkinek van véleménye, rendeltetési feladatairól az emberek nagy részének van elképzelése, így aztán úgy tűnhet, hogy létrehozása is a legegyszerűbb építészeti feladatok körébe tartozik. Amikor azonban tervezőként ilyen feladattal találjuk szembe magunkat, számos aggály és kérdés vetődik fel bennünk. Az életformák modern társadalomra jellemző pluralizálódása bizonytalanná teszi azokat a bevált módszereket, amelyek egykor a kiindulás alappilléreiként szolgáltak. A mai lakóépítészet egyik problémája, hogy nem tudhatjuk pontosan kinek, mennyi időre és milyen életvitelre kell terveznünk.

A XX. század elejéig a különböző társadalmi osztályoknak meghatározott életformája és vele együtt, jól behatárolható lakáskultúrája volt. A lakóház bizonyos típusok variációjaként jelent meg, építészeti elemei egyértelműen kötődtek a helyhez és a bentlakóhoz. A századfordulótól kezdődő, egyre fokozódó differenciálódás a lakókörnyezettel kapcsolatos igényekben is jelentkezett. Ma a gazdasági, a szociális és a kulturális pozíciók ráadásul nem mindig fedik egymást, így a tervezőnek minden egyes feladatnál újból át kell gondolnia a leendő lakók lehetséges életformáját ahhoz, hogy számukra a legmegfelelőbb otthont tudja létrehozni. Többek között az építész felelőssége, hogy az emberi életek környezetét évtizedekre meghatározó lakóház, az adott kor elvárásainak mennyire tud eleget tenni. Jogosan merül fel mindezek után a kérdés: vannak-e olyan minták és fogódzók, amelyek az építész segítségére lehetnek?

Az értekezésben a jelen felől, az alkotó építész szemszögéből kívánom körbejárni a lakóépület tervezésének problémáit. Ehhez a két világháború közötti modern építészetet hívtam segítségül. Azt a korszakot, amely olyan kérdések sorát vetette fel, amelyek ma is relevánsak. Az érdekelt, hogy mit tanulhatunk egy olyan időszak áttekintésével, amely a korábbi korok épített, illetve természetes környezetéhez való viszonyát gyökereiben akarta megváltoztatni.

Az „új építészet” követői voltak azok, akik újrafogalmazták az építészet alapvető kérdéseit, és tudomásul vették az állandó változás tényét. Egy-egy megállapításukat ma is hasznos felidézni, hiszen az akkori lakásra, várostervezésre, lakó és építész kapcsolatára vonatkozó elméleti írásaik és gyakran utópisztikus terveik, jelenleg is létező problémákat feszegettek. Az első világháborút követő szociális és kulturális kihívásokra reagálva megteremtették a korszerű lakóépület-tervezés alapjait. Nem véletlen, hogy Magyarországon is ebben a műfajban nyilvánult meg elsőként a modern építészet.

Elemzésem tárgyául a korszak olyan hazai példáit választottam, amelyek nemzetközi mércével is megállták a helyüket. Ezt az is mutatta, hogy fontos nemzetközi folyóiratokban publikálták őket. A kialakult új beépítési formák és lakóépület-típusok ma is sok tanulsággal szolgálnak, még ha egyes tervezési elvek felülvizsgálatra is szorulnak. A modern építészet „hőskorában”, mintegy nyolcvan évvel ezelőtt, fogalmazták meg az építész új hozzáállásának szükségességét, s az alapvető feltételek újragondolása, tisztázása ma is nagyon időszerű. Úgy vélem, nagyon fontos, mennyire vagyunk tisztában azzal, mihez kapcsolódhatunk, mit kívánunk folytatni.

2.2. A kutatás módszere

Az értekezés során az építész tevékenységének alapkoordinátái mentén elemeztem a két világháború közötti időszakból kiemelt hazai példákat. Vizsgálati szempontjaimat a lakóépület-tervezéskor felmerülő – általam legfontosabbnak ítélt - problémakörök mentén állítottam fel. Nem átfogó bemutatásra törekedtem, hanem egy-egy kérdéshez rendeltem hozzá demonstrációs erővel bíró épületeket. Olyan példákra hivatkoztam, amelyek egy adott korszak időtálló teljesítményei, illetve elveikben folytatható tradíciót jelentenek. Reményeim szerint, a választott lakóházak elemzése tanulsággal szolgál, és a felvetett problémákra adott válaszok segítséget adnak a ma lakóépületet tervező építész döntéseinek meghozatalában.

A korszakkal viszonylag bőséges szakirodalom foglalkozik, ami jó kiindulópontot, illetve eligazítást jelentett. A kutatáshoz elengedhetetlen volt a meglévő épületállomány vizsgálata, amely azonban jelentős fizikai és erkölcsi avuláson ment keresztül. A korszak szakmai publikációi és folyóiratai – elsősorban az „új építészet” képviselőinek házait rendszeresen bemutató *Tér és Forma* -, azonban hozzájárultak ahhoz, hogy betekinthessek a mögöttes eseményekbe. Az elméleti írások sokszor maguknál az épületeknél is többet árultak el a kor gondolkozásmódjáról, illetve a gazdasági és kulturális folyamatokról.

A kutatásban néhol más tudományterületeket is érintettem. A társadalommal kapcsolatos kérdésekben a szociológia, az épületek megítélésével összefüggő elemzéseimnél pedig a környezetpszichológia voltak segítségemre.

A probléma-felvetést öt meghatározó téma köré csoportosítottam, amelyek ma is a lakóház alkotási folyamatának releváns kérdései. Ezek a következők: a lakóépület meghatározása; az építész és a leendő lakó viszonya; a lakóépület formája; illetve a lakóház terei és a helyhez való kötődése.

Az, hogy mi a lakóház, vagyis, hogy mit tervezünk, magától értetődőnek tűnhet, de a megváltozott társadalmi és gazdasági pozícióik miatt úgy gondolom, mélyebb vizsgálódásra van szükség.

Az építész és a leendő lakók elképzeléseinek összeegyeztethetőségéről régóta vita folyik. Eltérnek a vélemények arról, mennyire kell a lakásnak tükröznie a benne élők egyéniségét, illetve, hogy mely pontig szólhat bele az alkotó, a ház kialakításába. Ezzel kapcsolatban megpróbáltam bemutatni a lehetséges alkotói magatartásokat.

A karakteres vizuális mintázat és az öncélúság közötti határ helyes megtalálása az építész felelőssége, így a forma lényegének megfogalmazása elengedhetetlennek mutatkozott.

Az, hogy milyen térrendszerek képesek követni a lakók változó életformáját és eltérő életciklusait a lakóház hasznosságának egyik próbája, ezért fontosnak tartottam, hogy lehetséges fogódzókat jelöljek meg.

Végezetül pedig, a közvetlen fizikai környezet, illetve a szociális és kulturális kontextus kérdéseit jártam körbe, amelyek vizsgálata, véleményem szerint, az alkotás hitelességének egyik alapfeltétele.

A vizsgált lakóépületek a korszak egy szűk, de jellegzetes keresztmetszetét adják. Az elemzett példák kiválasztása részben szubjektív, de törekedtem arra, hogy olyan különböző típusú példákat válasszak, amelyek együttesen alkalmasak a két világháború közötti modern építészet fontos felvetéseinek, megoldási módjainak bemutatására. A kiválasztott épületek a következők:

Delej villa, 1929. (Bp. I. Mihály utca 11; építészek: Ligeti Pál és Molnár Farkas) Az épület a hazai modern építészet egyik első megnyilatkozása. A ház különös kettőssége, hogy a kitűnő alaprajzi szerkesztése és a ház lejtős terepre ültetett diagonális formája már az új elvek szerint készült, míg az építőipar elmaradottsága következtében a tartószerkezete hagyományos volt. Az épület jól példázza a kontextus figyelembevételének fontosságát, illetve az építész és a lakó viszonyában a forma merevségéből adódó lehetséges nézeteltérést.

Pasaréti úti társasház és Bajai villa, 1936. (Bp. II. Pasaréti út és Trombitás utca sarka; építész: Molnár Farkas) Molnár legjobb épületei közé tartozik. A ház változatos homlokzatai és logikusan szerkesztett alaprajzai jól mutatják a tervezőnek a forma felnyitására tett kísérletét és a belső térszervezésben hozott újításait. Kitűnő példa, hogy a karakteres építészeti kialakítás, hogyan erősítheti a lakók identitását.

Szakáts villa, 1934. (Bp. II. Pasaréti út 97; építész: Rimanóczy Gyula) A két világháború közötti modern építészet szinte összes törekvése és formai eleme jól nyomon követhető rajta. Az íves erkély már jelzi a hazai „új építészet” formai lágyulását. A homlokzatok a belső tartalom következetes kivetüléseként jöttek létre. A kor újszerű térsorolását jól példázza a kertkapcsolatos nappali szobasor. Az épület tömege kitűnően mutatja a forma kinyitásának és az összetett térkapcsolatok létrehozásának a szándékát.

Taszilópusztai családi ház, 1934. (Pókaszeptek–Taszilópuszta, Zala megye; építész: Kozma Lajos) A ház a vidéki életszemlélethez közelebb álló hagyományosabb külső megjelenése mellett, a kor összes kényelmi szolgáltatását nyújtotta. A Kozma-féle túltervezettség különös viszonyban volt az építető jól körülírható életformájával. A modern építészet térszervezésről megfogalmazott elvei jól nyomon követhetők a belső elrendezésében. Az épület jó példázza a lakó és az építész viszonyának, a nappali terek térszervezési újításának és az adott helyhez való kötődésnek a lehetőségeit.

Gellérthegyi ház, 1928. (Bp. XI. Somlói út 54; építész: Lessner Manó) A 'másik modernt' képviselő épület a Gellérthegy első kockaháza volt. A modern építészet kanonikus formái helyett oldottabb megoldásokat keresett a részleteiben, de a formálás kedvéért öncélúan létrehozott tetőterasz alatti padlástér ellentmondást szült. Az épület a nemzetközi modern építészet alternatív utjait kereste. Az építész és a lakó, illetve a lakóház és a hely problémáinak vizsgálatához adhat érdekes adalékot.

OTI bérházcsoport, 1934. (Bp. VIII. egykori Tisza Kálmán, ma: Köztársaság tér; építészek: Árkay Aladár, Faragó Sándor, Fischer József, Heysa Károly, Ligeti Pál, Molnár Farkas, Pogány Móric, Preisich Gábor, Vadász Mihály) A CIRPAC képviselőinek szociális bérházcsoportja. A két világháború közötti budapesti bérházak gyakorlatában egyedülállóan szakított a keretes beépítéssel. A sávossal kialakított épület legfőbb célkitűzése az volt, hogy az egyenrangú fogatolt lakások bevilágítása, szellőzése és kilátása a lehető legkedvezőbbek legyenek. Az épületek jól mutatják, hogy a forma felnyitásának városi szinten milyen lehetőségei voltak, és hogy ugyanakkor miként veszt el a lakó identitása egy nagyméretű funkcionalista házban.

Attila úti bérház, 1934. (Bp. I. kerület, Attila út 127; építészek: Major Máté és Detre Pál) Jól reprezentálja a magánberuházónak épített bérház telekhatáron belülről korlátozódó tervezési lehetőségeit. A konzolosan kiugró tömegű, oldalkertre szerkesztett bérház jellegzetes, a modern építészetre jellemző formai elemeket felvonultató homlokzattal rendelkezik. A külső forma és a belső tartalom némiképp ellentmondásos kapcsolatát a túl kicsi ablakok és a nappal helyett a hálókhoz kapcsolódó erkélyek okozzák.

Átrium-ház, 1935-36. (Bp. II. Margit krt. 55; építész: Kozma Lajos) A spekulációs bérház az építető nyereségvágya miatt a telepítés koncepciójában nem tudott újat hozni. A remekül kitalált alaprajzi szerkesztése, illetve annak a homlokzatra való őszinte kivetülése, újító szerkezeti megoldása és nem utolsósorban a részletek aprólékos kidolgozása miatt azonban messze túl mutat a maga korán. Kitűnően reprezentálja a lakó identitását erősítő lehetséges lépéseket. Jól példázza lakásalaprajzaiban a központi mag köré történő térszervezést, és egy lehetséges utat vázol fel a korlátozott tervezési körülmények közötti ötletes homlokzatformálásra.

Dunapark ház, 1935-36. (két bérházból kialakított együttes az Alföldi Cukorgyár bérházából (Bp. XIII. Pozsonyi út 38-40) és a Magyar Rabbethge és Giesecke Magtényesztő Rt épületéből (Bp. XIII. Pozsonyi út 42.) áll;

építészek: Hofstätter Béla és Domány Ferenc) A központilag szabályozott beépítési forma és homlokzati struktúra egységes építészeti kialakítást eredményezett. A luxus bérház nagyvonalú előterei, az alkalmazott kiváló minőségű anyagok és a szép iparos munkák mind az építtető ipari nagyvállalat reprezentációs igényeit szolgálták. A piaci alapú vállalkozás sikerét az egykori középosztály elvárásainak maximális kielégítése hozta. Az épületegyüttes, az építész és a személyesen nem ismert lakók kapcsolatának problémakörében lehet jó példa.

3. A LAKÓÉPÜLET

„A lakóháznak nem a térből visszavonuló menedéknek, hanem magának a térben zajló életnek kellene lennie”

(Moholy-Nagy László¹)

A civilizált társadalmakban az épített környezetek közül elsőként a lakóházat ismerjük meg. A vele kapcsolatos sztereotípiáink a gyerekkori első élményeinktől kezdve mélyen ívódtak belénk. Nem kétséges, hogy ízlésünk alakulására nagy hatással van az a társadalmi, gazdasági kulturális milió, amelyben élünk.

A lakóépület fogalmának meghatározása több szempontból is nehéz feladat. Definiálásában egyfelől zavart okoznak a jelenkor megváltozott társadalmi és gazdasági pozíciói. Másfelől az mindenki számára mást jelent. A felnőttkorban ugyanis az otthonunkban gyakran meg sem fogalmazható, a gyerekkor házzal kapcsolatos hangulatait, tudatalatti emlékeit szeretnénk újból felfedezni. Ezek az érzések sokszor már nem is ugyanazt jelentik, mint régen, meghatározásuk így szinte lehetetlen. Az egykor megtapasztalt bensőséget nehéz megtalálni a ma sokszor fogyasztási cikké degradált tömeges lakásépítésben. Mindannyian érezzük azonban, hogy van valami, amely az emberek saját otthonát megkülönbözteti a külvilágtól. A kérdés, hogy erre hogyan találhatunk rá. Vannak-e olyan állandónak tekinthető tulajdonságok, amelyekkel rendelkeznie kell egy lakóépületnek, és melyek ezek?

A modern építészet klasszikus, két világháború közötti, korszakának alaposabb vizsgálata reményeim szerint segítségünkre lehet a kérdés megválaszolásában. A lakóépület ugyanis a múlt század elején, az első világháború sokkjából való feleszmélés után, soha nem látott módon került az építészek, és rajtuk keresztül a társadalom érdeklődésének

¹ Moholy-Nagy László: „The New Vision” idézet In: Christian Norberg-Schulz: *Principles of modern architecture*, Papadakis, London, 2000. 50. old. (saját fordítás)

középpontjába Európa-szerte. A feladat kettős volt: egyfelől a háborús pusztítás következtében fellépő lakáshiányt kellett gyorsan és gazdaságosan orvosolni, másfelől a historizmus szellemében formált idejétmúlt lakások újrafogalmazása vált szükségessé. Nem volt kétséges, hogy az ember környezetéhez való eddigi viszonyát át kellett értékelni. Kozma Lajos így írt erről *„Az új ház”* című könyvében:² *„...a historizmus kétségtelenül feltartóztatta az új építészeti irányzat kibontakozását [...] Abban az erősen formalisztikus időszakban a lakóház alaprajza meglehetősen figyelmen kívül hagyta a kényelem szempontját; a klasszikus sémák lélektelen és torz utánzása közepette többet adtak az utcai vagy udvari szoba rangjára, mint a tájolásra és a beosztás jó megoldására...”* A sorokból kitűnik, hogy a korszak alapjaiban kívánta megreformálni a lakással kapcsolatos tervezési szempontokat, de ennél jóval tovább is ment: a korszerű lakhatósági feltételek megteremtésén túl, a lakók otthonukhoz fűződő viszonyát is módosítani akarta.

A két világháború közötti modern gondolkodói hittek az építészetnek a világ megváltoztatására képes erejében, és ezt itthon és külföldön egyaránt, kiállítás-sorozatokkal, és azóta sem látott, széles társadalmi rétegeket megcélzó publikációs hadjáratban hirdették. A haladó gondolkozású építészek figyelme a formai dolgokról a társadalmi és szociális problémák felé irányult. Azt vallották, hogy míg az előző évszázadok megfelejtkeztek az emberről, általuk az ismét a középpontba került. Szerintük a lakóháznak a valós igényeket kellett kielégítenie, levetkőzve elavult jelmezüket. Az „új építészet” hívei szabadságot, a kötöttségektől való felszabadulást és kényelmet ígértek. A természetességét és a természet iránti elkötelezettséget az amerikai kontinensen Frank Lloyd Wright már

² Kozma Lajos eredetileg német nyelven *Das Neue Haus* címen adta ki, 1941-ben, Zürichben a pályájának összegzésére szánt könyvet, melyben a családiház tervezésének összetettségét tárja az olvasó elé. Idézet: Kozma Lajos: *Az új ház*, Corvina Kiadó, Budapest, 1978. 9-10. old.

meghirdette, amikor „szétrobbantotta a dobozt”, és ezáltal elválaszthatatlan kapcsolatba hozta a lakóépületeit a környezettel. A dinamikusan összetett új kompozíció alapelveit Európában pedig Le Corbusier foglalta össze, híressé vált öt pontjában³, amelyben hadat üzent a történelmi korok statikus, zárt épületeinek. A geometrikus formájú villái minden tekintetben a történelmi elemektől való elszakadáshoz vezettek. Az új szerkezeti elemek - elsősorban a vasbeton-, által biztosított szabadság lehetővé tette, hogy a teherhordás elváljon a külső térelhatárolástól. Ezzel korábban elképzelhetetlen lehetőségek sora nyílt meg: lábakon álló házaiban a belső tér és a természet közel került egymáshoz, újrafogalmazva az ember és környezetének eddigi viszonyát.

Családi ház nappali és terasz részlete, 1933 (Kozma Lajos, Bp. II. Herman u. 10.)

A két világháború közötti modern magára vállalta, hogy a valósággal szembesítse a társadalmat. Az új építészet szószólói kikeltek a korabeli merev, még mindig reprezentációs igényeket szolgáló zárt épületek őszintétlensége ellen és elítélték a mintakönyvek alapján szerkesztett lakóépületeket. Itthon Bierbauer Virgil a Tér és Forma „Építőművészet -

³ Le Corbusier: Az új építészet öt pontja (Les 5 Points d'une architecture nouvelle), 1926

térművészet" lapindító cikkében⁴ már előrevetítette a kor heves vitáit. Felhívta a figyelmet a visszasságokra és a „palazzo homlokzatok mögött” rejtőzködő „szobakonyhás szükséganyagok” ellentmondásaira. Úgy vallotta, hogy a korszerűtlen, már-már lakhatatlan lakóházakra díszletszerűen, „idegen, távoli korok művészetének leplét” borítva nem lehet valódi építészeti teremtést, majd pedig leszögezte, hogy az olyan kornak, amelynek „nincsen kiforrott, megállapodott, igaz és egységes világnézete, állásfoglalása a kozmoszhoz” nem lehet igazi architektúrája.

A lakáskultúra és az emberek életfelfogása azonban nem változhatott meg az egyik napról a másikra. Kiváltképp a középosztály sokáig ragaszkodott - a már gyakran nem is létező -, gazdasági jólétét demonstráló, elavult lakókörnyezetéhez. Ahogyan Fränkel György gúnyos hangvételű írásából⁵ is kitűnik, ezt a folyamatot az új építészet követői türelmetlenül figyelték: „A helyiségek rendeltetésüknél fogva csak másodsorban szolgálták...lakóik kényelmét. A sematizálódott alapegységek, háló, ebédlő, szalon, vagy úriszoba, mindennek volt nevezhető, csak lakályosnak nem. A háló nappali tartózkodásra alkalmatlan, csupán alvásra, kiképzésében mégis szalonszerű volt, csökevénye francia királyi metreszek hálóinak. Az ebédlőben rendszerint csak vendégfogadáskor étkeztek, lakószobának nem volt megfelelő, mert kizárólagos rendeltetésénél fogva elrendezése túl merev volt. A szalon kényelmetlen előkelőségénél fogva természetesen csak fogadásra szolgált; hol éltek tehát? A kávéházban és a konyhában.” Társadalomtörténeti kutatások szerint, a középosztály historizáló otthonkultúrája a tudatos identitásépítő törekvésének következménye volt. Gyáni Gábor azt mondja könyvében,⁶ hogy a nagyvárosi közép- és nagypolgárság sokszor kritizált lakásaiban nemcsak az arisztokrata

⁴ Bierbauer Virgil: „Építőművészet – Térművészet” In: *Tér és Forma* 1928. 1- 4. old.

⁵ Fränkel György építész írása 1933-ból, idézve In: Horányi Éva (szerk.): *Kozma Lajos modern épületei*, TERC Kiadó, Budapest, 2006. 84. old.

⁶ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon, Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940*, Újmandátum Kiadó, Bp. 1999.

kultúrjavak mechanikus átvételét kell látni. Észre kell venni azt az erőfeszítést, ahogy ez a társadalmi réteg az otthonának gondos megformálásával megpróbálta szociálisan meghatározni önmagát. A múltból vett tárgyak között és a túlhaladott enteriőrökben érezte ugyanis azt, hogy van társadalmi tekintélye. Az erre vonatkozó statisztikák azonban azt mutatják, hogy a nagy- és középpolgárság egyre nehezebben tudta fenntartani ezt az állapotot és idővel kisebb lakásokba szorult. Miközben a fővárosi szakmunkás réteg gazdaságilag megerősödve, a kispolgárosodók táborát növelte, a felsőbb osztályok deklasszálódásuk folyamán a szerényebb polgári rétegek anyagi szintjéhez, illetve fogyasztási szokásaihoz közeledtek. Innen pedig már a korszerű és egészséges, de legfeljebb két-három szobás „modern” lakás gondolata nem tűnhetett olyan idegennek, ahol ráadásul a racionális alaprajzi szervezésnek köszönhetően, egyes leírások szerint a lakók még kellemesebben érezték magukat, mint régi nagyobb, de rosszabb beosztású otthonaikban.⁷ Ezekben többnyire magasabb volt a komfortfokozat, és bár a régi bérházak többszobás lakásainak nagy része is már fürdőszobával és villannyal rendelkezett, a vezetékes gáz és a korszerű beépített konyha általában az új épületeknek a vívmánya volt.

A korszakban alakultak ki a belvárosi bérház tervezésének alapjait a mai napig meghatározó beépítési formák, az 1934-es új házadóról szóló rendelet⁸ pedig felszámolta az épületen belüli lakások eddigi hierarchiáját. Létrejött a fogatolt rendszer, ahol immár a lépcsőházakból nyíltak az egységek. Megszűntek a függőfolyosók, légaknák és cselédlépcsők. A helyesen méretezett helyiségekbe több fény jutott. Egyszóval körvonalazódtak, egy újfajta belvárosi életet feltételező, korszerű lakókörnyezet megteremtésének lehetőségei.

⁷ Ld. Bierbauer Virgil: „Az OTI székházcsoport” In: *Tér és Forma* 1935. 7. 185 -195. old.

⁸ 65. 500/1934. VII. a. PM. rendelet a „Budapest területére szóló új rendkívüli ideiglenes házadómentességről”

A 30-as években drága volt lakni a belvárosban, ráadásul a házak sokszor korszerűtlenek és sötétek, az utcák zajosak voltak. Kialakult egy jól körülhatárolható, jó módú réteg, amely a gazdasági helyzetének, és kulturális igényének megfelelő, a kor technikai fejlettségét kihasználó, egészséges otthonra vágyott. A zöldövezeti szabadon álló külterületi nyaralók mellett, sorra megjelenő nagypolgári villák és családi házak pont ezt tudták biztosítani nekik. Az előző évtizedekhez képest megváltozott életvitelüknek ebben a formában találtak megfelelő lakókörnyezetet. A Le Corbusier villáinál említett, természethez való közeledés igénye a hazai városlakók körében is divatossá vált. Elkívánkoztak a belvárosból, amely magától érthetően hozta a naturához való viszonyuk teljes átalakulását. Kozma így írt erről „A modern családi ház” című cikkében: *„Az üzem és az otthon ellentmondásai, az idő új értékelése, az élet sebessége, a mozi, a külföldi utazások, az új forgalom, a fokozódó városi lárma, mind fokozottabb érdeklődést ébresztettek fel a nagyvárosi emberben otthona jelentősége iránt. A mai otthon egyszerűsége és természetessége, a kert és a ház, az ember és berendezésének viszonya és kapcsolata mind kompenzálni akarja a termelő életben idegessé vált ember fáradtságát - majd pedig hozzáteszi: a természet újbóli felfedezése, a lakás és a kert kapcsolata, a ruházat demokratikus és higiénikus átalakulása, a mindennapi élet számára készülő használati tárgyak új formája: új környezetet kívánt.”*⁹

Az otthon szerepe tehát egyre fontosabbá vált. A német és angol példákat követő, egyre népszerűbb szabadonálló családi ház, illetve villa építése azonban csak a tehetősek kiváltsága lett, mert az elavult építési törvények a zöldövezeti telkek megengedhető legkisebb méretét túl magasan határozták meg.¹⁰ Így aztán az „új építészet” képviselői ellentmondásba kerültek

⁹ Kozma Lajos: „A modern családi ház” In: *Tér és Forma* 1937. 337. old.

¹⁰ Az előírások szerinti minimális telekméretet annak ellenére sem csökkentették, hogy a Napraforgó utcai telepen már bebizonyították 1931-ben, hogy lehet 100 négyszögölös telken épített családi házban korszerű lakókörnyezetet létrehozni. A zöldövezeti beépítések akadályoztatásának egyik oka lehetett, hogy a külső

eredeti elveikkel, hiszen a tetemes építési költségű házak tervezésénél már nem a kiségzisztenciákat szolgálták a „*Napfény, levegő világozás*”¹¹ jelszavával a zászlójukon. Szociális építésről tehát szó sem lehetett. A módos polgári réteg számára épített házak mégis a lakóépület-tervezés történetének egyik fontos állomását képezik, mert a korszerű tervezés szinte minden alapelvét magukban foglalták. A bekerülési ár csökkentésére pedig később mégiscsak találtak megoldást, ugyanis kialakult két új, zöldövezeti beépítési forma; a bérvilla és a társasvilla.

A lakóépület milyenségéről, szükséges kialakításáról számos meghatározás született a korszakban, amelyek hűen tükrözik a különböző építészeti magatartásokat, illetve a műfaj összetettségét. Le Corbusier úgy fogalmazott, hogy a lakás legyen olyan, mint a jó masina, funkcionáljon tisztességesen: „A ház voltaképpen lakógép. Fürdő, nap, hideg víz, meleg víz, tetszés szerinti hőmérséklet, higiénia, arányok alkotta szépség”¹² mondta „Az új építészet felé” című írásában. Itthon Forgó Pál a technika mindenhatóságába vetett túlzott hitével, a nemzetköziség, haladás és ésszerűség jelszavaival a szocializmus ideálját vetette előre, melynek szerinte az új házban is meg kellett jelennie. Ő így fogalmazott: „*ma még azért építünk lakóházakat, hogy önfenntartó és fajfenntartó tevékenységünket a szeszélyes időjárástól függetlenül folytathassuk.*”¹³ Végtelenségekbe hajló elképzeléseit sokan ugyanúgy elutasították, mint a CIRPAC csoport szintén túlzó, KOLHÁZ tervét. A szélsőséges internacionális

területek infrastrukturális kiépítése rendkívül költséges volt. A módosításra egészen 1934-ig kellett várni, amikor is végül az új házádómentességről szóló rendelet jelentősen csökkentette a telekminimumokat, ezzel a középosztály szélesebb rétegeinek biztosítva a családiházak, sor- és ikerházak építkezések lehetőségét.

¹¹ Id. Molnár Farkas: „Ablakok és ajtók szerepe az utolsó tíz évben” In: *Tér és Forma*, 1938. 153. old.

¹² Le Corbusier: „Új építészet felé – A szem, amely nem lát” (1923) In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Mérhető és a mérhetetlen – építészeti írások a huszadik századból*, Typotex Kiadó, Budapest 2000. 33. old.

¹³ Forgó Pál: „Új építészet” Bp. 1928. idézve In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Hely és Jelentés – Tanulmányok az építészetéről és a városról*, TERC Kiadó, Budapest, 2005. 74. old.

vonalat követők lakásról vallott nézeteit nem mindenki fogadta el. Többen belátták, hogy a lakóház nem csupán funkcionális igényeket kell, hogy kielégítsen. Füst Milán például így nyilatkozott a számára rideg modern lakóépítészetéről: *„Csak csontváz, hús nincs rajta. Legfeljebb oly csontváz, amely be van festve. – csak a szerkezet – mindenütt szerkezet... a tér kihangsúlyozva [...] – S laknál ebben? – ebben a síkos, túltiszta, túlfehér, sterilizált világban, amelyben egy meghitt helyecske sincs? – Linóleum, üveg, vas csempe... csupa testnek idegen anyag mindenütt...”*¹⁴ A haladó gondolkozású író-költő ezeket a sorokat Kozma Lajos Havas villájában tett látogatása után jegyezte fel a naplójában. Érezhetően tartózkodott annak világától, pedig Kozma – saját megnyilatkozásai szerint - a szigorúan vett funkcionális elvárásokon túl szellemi igényeket is próbált kielégíteni családi házaiban.

Eltérőek voltak tehát az elvárások az otthon és a lakás tulajdonságaival szemben. Az „új építészetet” követőitől számtalan végletes kijelentést is hallhattunk. A szélsőséges megfogalmazások sokszor a megdöbbenést, a társadalmi változásokra való ráébresztést szolgálták. A történelmi folytonosság megszakításához mindenképpen drasztikus lépést kellett tenniük, és ez néha azzal járt, hogy túlzásokba estek. A heves megnyilatkozások és nemegyszer utópisztikus tervek tanulságai ennek ellenére rendkívüli jelentőséggel bírtak. A korszerű lakóház funkcionális elrendezése elveiben a két világháború közötti modernben gyökerezik, noha már tudjuk, hogy az csak korlátozottan lehet mai minta. A modern építészet ugyanis eredeti céljától végül eltért, és egy absztrakt embert állított a középpontba, lakóházait pedig egy fiktív általános személyre formálta. Ma már egyértelmű, hogy az otthon menedék szerepének tökéletes betöltése alapvető követelmény. Ez a korszak vívmánya. Az is világos lett mindemellett, hogy a lakóépületet az teszi hosszú távon is működőképesé,

¹⁴ Füst Milán: *Napló (II.)* Bp. 1978. idézet In: Horányi Éva: op.cit. 96. old.

ha az alapvető életfunkciók kielégítésénél többet is tud nyújtani. Ehhez pedig nem elég a mérnöki tudomány, többre van szükség. A lakóház a lakók identitását kell, hogy tükrözze, ugyanis a személyesség lehet az az állandó elem, amely az otthon kitünteti a Heidegger által leírt egyéb lakozási helyek közül.¹⁵

Vagyis a lakóépület az alapvető életfunkciók teljesítésén túl, a lakók identitásának hordozója kell, hogy legyen.

¹⁵ M. Heidegger: *Építés, Lak(oz)ás, Gondolkodás* (M. Heidegger: *Baunen, Wohnen, Denken*. In: *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, Neske, 1954) In: Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Terc Kiadó, Budapest, 2005. 78-89. old.

4. AZ ÉPÍTÉSZ ÉS A LAKÓ

„A művésznak csak önmagát kell szolgálnia, az építészetnek az összességet.”

(Adolf Loos¹⁶)

A lakóházhoz a használói a többi épülettípushoz képest általában jobban kötődnek, viszonyuk sokkal szorosabb. A nyilvános, külső világgal nemegyszer szembeáll az otthon biztonságának igénye, írják a 2002-es velencei Biennálé katalógusában, hozzátéve, hogy e kettő, vagyis a *„ház belső magánjellegű kultúrája és az azon túl elterülő diffúz világ között”* rendkívül nagy a szakadék, majd pedig a folytatásban megjegyzi az írás: *„a modern mozgalom is ebben a legalapvetőbb és leglényegesebb épülettípusban valósította meg legteljesebben önmagát.”*¹⁷

A lakóépületnek a bentlakók identitását kell tükröznie. Ez egy olyan jellemzője lehet, amely a világ változása közben is mindig érvényes marad. Mi tudja jobban kifejezni a lakók identitását a lakóépületnél? Vagyis, mennyire kell a lakókörnyezetnek tükröznie a benne élők karakterét, illetve, mely pontig szólhat bele az alkotó, a ház kialakításába? Meddig mehet el a tervező a lakó életmódjának a meghatározásában? A kérdések sorát hosszan folytathatnánk. Ma az építész és a leendő lakó kapcsolata rendkívül összetett, a gyorsan változó életformák és különböző lakók eltérő elvárásai pedig újabb és újabb nehézségeket gördítenek a tervező elé.

A XIX. század óta az építető és a lakó egyre többször nem ugyanaz a személy. A lakóházépítés tömeges formáját képviselő többlakásos épületeknél pedig mondhatni soha. Az építész, miközben egy nem ismert

¹⁶ Adolf Loos: „Építészet” (1909) In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Mérhető és a mérhetetlen – építészeti írások a huszadik századból*, Typotex Kiadó, Budapest 2000. 19-27. old.

¹⁷ Rowen Moore: „Minden csak ház nem” (az olasz nyelvű katalógusban a cím: „Tutto fuorché una casa”) In: Next 8, Mostra Internazionale di architettura, a 2002-es velencei építészeti Biennale katalógusa, 18. old.

jövőbeli lakó igényeit kell, hogy kielégítse, függ a közvetlen megrendelőjének gazdasági és kulturális színvonalától is. A lakók pedig érthetően egyre kevésbé hajlandóak lemondani saját egyéniségükről, azt még akkor is fontosnak tartják, ha egy többlakásos háznak egy kis egysége a saját otthonuk. A fejtegetésből egyértelműen kitűnik, hogy az építésznek a lakóhoz és megrendelőhöz való viszonya ma különösen a fókuszpontba került, hiszen ez a végeredmény minősége szempontjából döntő fontosságú. A modern építészet két világháború közötti időszaka természetesen szintén szembesült a fenti kérdésekkel. Az építész újfajta hozzáállásának szükségességét vallották, és szerintük az embert az előző korokkal ellentétben a középpontba helyezték. A szemléletbeli változás igen nagy volt, hiszen egészen az első világháborúig nemcsak, hogy az épületek külseje született mintakönyvi utasítások szerint, hanem a lakásbelső is a társadalmi rétegeknek megfelelően, az előre meghatározott reprezentációs igények szerint készültek, előre meghatározott bútorgarnitúráikkal együtt. Az építész mozgástere viszonylag csekély volt, az individuális építetői kívánságokkal szemben. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint néhány századfordulós bérpalota keletkezés-története. Ezeknél nemegyszer előfordult, hogy a homlokzatot egy-egy kiemelkedő tehetségű építészre bízták (mint például Ybl Miklósról), miközben a belsőt, vagyis az alaprajzot szinte matematikai képletként akár egy harmadosztálybeli építész, esetleg mérnök szerkesztette bele az adott kubatúrába.

A modern klasszikus korszakában a konvencionális megoldásokat elvetve, gyakran az életmód megtervezését is feladatuk tűzték ki az építészek. A funkcionális igények kielégítésénél többet vállaltak magukra. A leendő lakó szabadságának mértékéről azonban már a kor nagyjai is különbözőképpen vélekedtek. Le Corbusier, annak ellenére, hogy határozott elképzelései voltak házainak belsejéről, illetve maga is tervezett bútorokat, elfogadta, hogy megrendelői saját, vagy szériászerűen gyártott bútorokat (például Thonet székeket) helyezzenek el lakásukban. Tisztában volt a társadalom

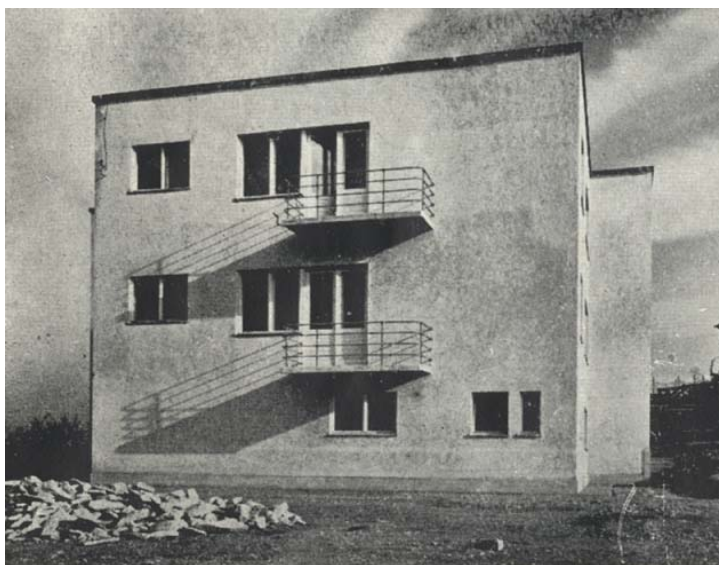
összetettségével, és az igények különbözőségével. Adolf Loos egyenesen zsarnoknak nevezte azokat a kollégáit, akik a lakók életére rátelepedve totális műalkotásnak tekintették a lakóházat, szerinte ugyanis az építész szerepe a ház falainál véget ért. Mások - mint Josef Hoffmann, vagy akár Kozma Lajos is -, azt vallották, hogy az emberi életet alá lehet rendelni a művészetnek, így a tervezőnek joga van a terek méretétől a használt anyagokig mindenben dönteni. Ő az épület, mint összművészeti alkotás megteremtője, a lakásban zajló élet rendezője. Az alaprajz pedig nem más, mint a ház lakóinak életét előre rögzítő forgatókönyv ('organizátor', ahogy Kozma nevezte). Különös felfogás ez, amelynek igazolhatósága megkérdőjeleződik. Az is tény azonban, hogy mindig is voltak olyanok, akik igényelték, egy-egy divatos (ma többnyire azt mondanánk, hogy sztár) építész, vagy művész műveinek birtoklását, annak minden kompromisszumával együtt. Erről adnak tanúbizonyosságot Granasztói Pálnak, a Kozma-féle túltervezettségéről írt sorai: *„a gazdag emberek – többnyire újjgazdagok – akiknek kisebb, nagyobb villákat tervezett [ti. Kozma], nemcsak igényelték azt, hanem büszkélkedtek is, hogy otthonukat az utolsó szögig ő tervezte [...] Ezek a lakások olyanok lettek, mint a képek, nem lehetett volna belőlük elvenni, vagy rajtuk felcserélni egy porcikájukat sem, mert akkor elvesztették volna az egységüket, az értelmüket. Az egységük, értelmük pedig nem a lakók életében, hanem Veronika apjának [ti. Kozmának] fejében, képzeletében született és alakult ki, miként a rikító színek, a bútorok formái is.”*¹⁸

A két világháború között, különösen a 30-as évektől kezdődően, a zöldövezeti szabadonálló családi ház és villa a komolyabb megbízásokhoz nem jutó építésznek biztos kereseti lehetőséget, és egyben viszonylag nagy tervezési szabadságot nyújtott. Ugyanakkor a megépült házak hűen tükrözték a megrendelők nyitottságát, netán konzervatívabb, reprezentációs

¹⁸ Granasztói Pál: *Vallomás és búcsú*, Magvető Kiadó, Budapest, 1961. 113. old.

igényét, az építész kísérletezési vágyát, vagy pedig kompromisszumokra való hajlandóságát. Köztudott például, hogy Fischer József nem volt hajlandó magastetős házat tervezni, míg például Rimanóczy Gyula korai épületei erősen a megrendelői ízlést közvetítették. Talán kevésbé ismert, hogy a később gyönyörű modern villáival híressé vált építész első gellérthegyi házai még neobarokk homlokzattal készültek.¹⁹

A környéken azonban csakhamar feltűntek az ortodox modern követőinek a házai is, úgymint Molnár Farkas és Ligeti Pál Delej villája. Az épület annak ellenére, hogy a maga korában nagy szenzációt keltett építész körökben, sajátos ellentmondást hordozott: csak az alaprajz és a forma volt korszerű, szerkezeteiben még megkerülte a drága (például vasbeton) megoldások alkalmazását. Pamer Nóra arra következtetett elemzésében,²⁰ hogy az építőtechnológia fejletlensége az építészeket a tervezésben is korlátozhatta.

A Delej villa homlokzata, 1929
(Bp. I. Mihály utca 11, Ligeti Pál
és Molnár Farkas)

Ezt igazolja, hogy a jobb benapozás érdekében, később már nálunk is alkalmazott, hatalmas kiváltások és teraszok hiányoznak itt. Az épület így az

¹⁹ Rimanóczy esete egyébként nem egyedülálló. Itthon ugyanis, a korszak számos - később modern házával híressé vált - építész kezdetben neobarokk épületeket épített. Csak néhány, a példa kedvéért: Kozma Lajos (gyomai Kner-villa, 1926), Györgyi Dénes (debreceni Déry Múzeum, 1923-29), vagy Kotsis Iván (zalaegerszegi római katolikus templom, 1925-27).

²⁰ Pamer Nóra: op. cit. 75. old.

áramló tereket magukba foglaló, extravagáns, új formájú nyugati előképeinek esztétikai színvonalát nem érte el, ugyanakkor a magyarországi konzervatív előképektől már eltávolodott. Persze mondhatjuk, hogy a modern lényege nem a külső volt, és azt is tudjuk, hogy a Delej villa több szempontból a hazai modern lakóépület-tervezés mérföldköve. A monoton, laikusok számára semmitmondó megjelenése azonban bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy mai lakói nem érezték védendőnek az épületet. Így lehet az, hogy ma a magyarországi modern építészet egyik úttörőpéldájának homlokzatait és tömegét tönkretették: kívül sárgára festették és toldalék épületrészekkel látták el! Természetesen nem lenne helyes, ha egyetlen példa alapján általános következtetéseket próbálnánk levonni. Érdekes azonban az a különbség, amelyet az ugyancsak Molnár tervezte Pasaréti út és Trombitás utca sarkán álló, társasháznál tapasztalhatunk.

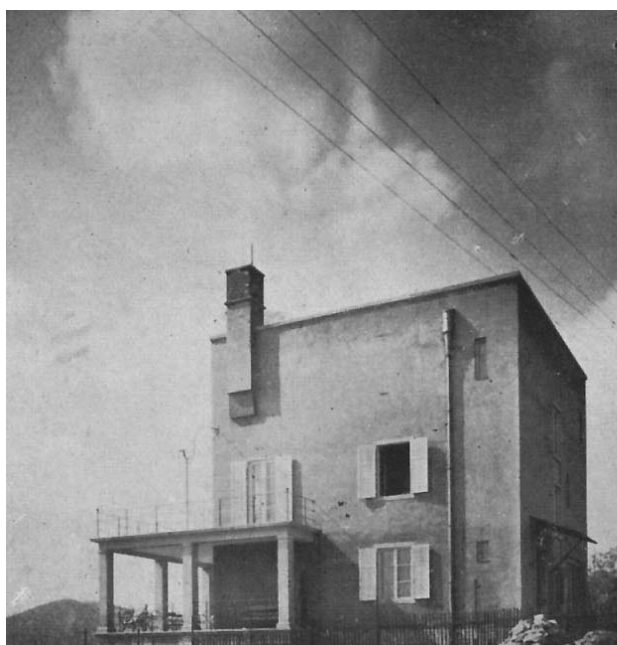

A Pasaréti úti ház homlokzata, 1936.
(Bp. II. Pasaréti út 7, Molnár Farkas)

A megjelenésében sokkal összetettebb épületre, úgy tűnik, tulajdonosai jobban vigyáztak: a korábban rossz állapotba került házat pár éve nagyjából az eredeti állapotának megfelelően újítták fel. Az épületegyüttes fő jellegzetessége a zárt erkélyek és loggiák sakktáblaszerű váltakozásából létrejövő Pasaréti úti homlokzat, mely véleményem szerint nagyobb

identitást kölcsönöz a bentlakóknak. A komplexebb homlokzati plasztika minden bizonnyal közelebb hozta a lakóit a házhoz.

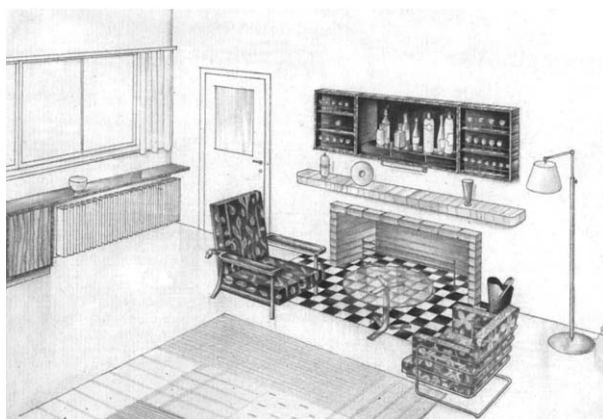
Ugyanakkor az építészeti játék és formateremtés iránti vágy nem csaphat át az ellenkező végletbe. A Gellérthegy első kockaházaként²¹. számon tartott Somlói úti, Lessner Manó által tervezett ház például súlyos ellentmondást vállalt magára a forma kedvéért: a kétszintes lakás fölötti 2,50 méter belmagasságú padlás nyilvánvalóan nem lapostető kialakítást igényelt volna. Nem csoda, hogy mára ezt beépítették, felborítva a homlokzati ablakosztások eredeti harmóniáját. Hiába próbálkozott a modern alternatív útjait követő tervező a nemzetközi irány semlegességével ellentétes, játékos részletekkel. A belső használatnak ellentmondó formai megoldás miatt utolérte végzete, még akkor is, ha apróbb mozzanataiban - a zsalugáteres nyílászáróival, az erkélyszegélyek profilozásával, pillér lábazatokkal és fejezetekkel - bizonyára közelebb került a kor konzervatívabb szemléletű hazai lakóihoz.

²¹ A Gellérthegyen Molnár és Ligeti alkotását néhány évvel előzte meg néhány modern szellemiségű épület. Ferkai András a „Gellérthegyi villák és lakóik” című tanulmányában Forbát Alfréd Kelenhegyi úti házát (1924) és Lessner Manó Somlói úti házát (1928) említi. Id. In: Ferkai András: *Úr vagy megélt tér – Építészettörténeti Írások*, TERC Kiadó, Budapest, 2003. 93-102. old.

A Somlói úti ház 1928-ban és 2007-ben (Lessner Manó, Bp. XI. Somlói út 54)

Az előzővel ellentétben, a Kozma Lajos tervezte taszilópusztai családiház felhasználóinak életformája egyértelmű követelményeket támasztott az épülettel szemben. A nyeregvetős külső tömeg valószínűleg ennek következménye, hiszen a földműveléssel és állattartással foglalkozó tulajdonosoknak szüksége lehetett a magastető által biztosított padlásra.²² A sokszor „arctalan” városi lakókkal ellentétben itt egyértelmű igényekkel léptek fel az építetők. A végeredményben érdekesen ötvöződött a vidéki életszemlélethez közelebb álló, oldottabb külső megjelenés és a Kozma budapesti villáiból már jól ismert, nagyvonalú belső térszervezés. Ezeket „összművészeti alkotásként” hozta létre. Az egykori enteriőrök vázlatai és az elkészült állapot fotóinak azonossága megdöbbentő.

A taszilópusztai ház kandallója bársekreennyel. A terv és a megvalósult belső, 1934

Kozma valóban semmit sem bízott a véletlenre: a bútorokat ő maga, vagy lánya tervezte, a falba épített kerámiákat saját maga válogatta, javasolt szőttesteket és függönyöket, sőt még terítőket is. Minden részlet arról tanúskodott, hogy határozott elképzelése volt az általa tervezett házról,

²² Erre utal Marton Éva, Fleiner Károlynéval, a ház egykori tulajdonosával készített interjúja. Ld. Marton Éva: „Egy eltűnt épület – Kozma Lajos taszilópusztai villája” In: Horányi Éva: op. cit. 174-184. old

amelyet aprólékosan az utolsó porcikájáig kidolgozott. Felmerül a kérdés, hogy ez mennyire a lakók valóságos karakterét fejezte ki, és hogy valóban az ő igényeiket követte-e? Az egykori tulajdonossal készített interjú arról tanúskodik, hogy igen! Hogyan lehetett ez? Korábban már utaltam Granasztói Pál írására, melyben az újjgazdagok divatot követő viselkedésével magyarázta a túltervezettség elfogadását. Ez a hozzáállás azonban inkább a fővárosra lehetett jellemző, itt véleményem szerint másról volt szó. Kozma ugyanis nagy előnnyel rendelkezett sok kortársával szemben: pontosan tisztában volt annak - az egyébként elég szűk társadalmi rétegnek -, az elvárásaival, amelynek tervezett. Megbízói egytől egyig gazdag iparosok, jómódú tisztviselők voltak, ahogy Kállai Ernő fogalmazott, ő volt a „*merkantil- és fináncburzsoázia reprezentatív művésze.*”²³ Ő maga is közéjük tartozott, így töviről hegyre ismerte az életük kereteit meghatározó épített környezetet, annak összes szükségletével együtt. Így totális műalkotásának tekintett házai, minden merevségükkel együtt, megfelelő életteret tudtak adni leendő lakóiknak.

A többlakásos lakóépületnél a leendő lakó eleve fiktív. Ma a beruházók sokszor még az építkezés idejében sem tudják pontosan, hogy kiknek építenek, így nyilvánvalóan a lakók identitása ebben a műfajban kevésbé érvényesülhet.

A modern fővonalát követő tervezők egyébként ezzel nem is igen kívántak foglalkozni, ők ugyanis a szociális érzékenységet és az egészséges otthonteremtést tartották elsődlegesnek és nem azt, hogy a lakók mennyire érzik személyesnek a létrehozott épített környezetet. Utópisztikus tervükben a KOLHÁZban még ennél is tovább mentek, hiszen a túlzásba vitt társas ideájuk egy 800 embernek otthonául szolgáló falansztert vázolt fel, amely teljesen elvonatkoztatott lakóitól.

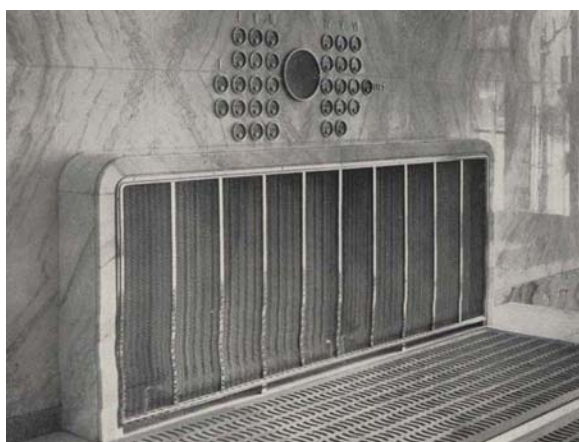
²³ Erre utal Marton Éva, Fleiner Károlynéval, a ház egykori tulajdonosával készített interjúja. Id. Marton Éva: „Egy eltűnt épület – Kozma Lajos tiszilópusztai villája” In: Horányi Éva: op. cit. 174-184. old

Az olyan kiváló minőségű épületek, mint az Átrium-ház, vagy a Dunapark-ház, többlakásos épület mivoltuk ellenére egyediséget hordoznak mind a mai napig. Azért fontos ezt itt hangsúlyozni, mert beépítésük tekintetében nem voltak forradalmi épületek. Az Átrium-ház a spekulációs bérházak csoportjába tartozott, ahol a magánbefektető a maximális haszon reményében a lehető legnagyobb eladható területet követelte. Itt az épület tömegét az építési szabályzatban foglalt beépítési paraméterek, míg a Dunapark-háznál a Fővárosi Közmunkák Tanácsának előírásai határozták meg. Ez utóbbinak például még a homlokzatkialakítását is szigorúan rögzítették. Felmerül a kérdés, hogy mi lehet ezeknek a titka? Mi lehet az oka, hogy a Szent István parki bérház ma szinte ugyanúgy fest, mint hetven évvel ezelőtt, és lakói tudatában vannak lakóhelyük értékeivel? A jelenség egyik magyarázata lehet Iványi Györgynek egy 2002-es interjúban adott nyilatkozata: *„Meggyőződésem szerint a jó polgári építészet kulcsa, hogy egy társadalmi osztály felismert elemeire rendezkedjen be. Ettől jó a harmincas évek építésze, ettől jók a Szent István park messze nem első-, hanem másod- és harmadosztálybeli építészek által tervezett épületei is, mivel egy társadalmi osztály stabilizált értékrendjére és szokásaira tervezettek”*²⁴ Hiába kritizálták egykor a CIRPAC-osok az Újlipótvárosban zajló eseményeket, kijelentve, hogy az előírt homlokzatok mögé keretesen épített tömbök építése „álmodern”; az épületek rendkívüli népszerűségnek örvendtek. Ezt a nagyobb használati értékükkel szoktak magyarázni²⁵. A több és nagyobb helyiségből álló lakások reprezentatív megjelenése, az épületek luxus igényű lépcsőházaik és előcsarnokai ugyanis jobban jelképezték a középosztály áhított kozmopolita életstílusát, mint a funkcionalizmus fő képviselőinek házai. A Dunapark-házat ráadásul a kitűnő

²⁴ Wesselényi-Garay Andor: „Mag, karvaly, minőség – Interjú Iványi Györggyel, a Magház-projekt finanszírozójával” In: *Alaprajz* 2002/6. 16-19. old.

²⁵ Ferkai András: „Valódi modernség vagy a modern látszata? A Szent István park együttesének recepciója” In: *Úr vagy megélt tér – Építészettörténeti írások*, TERC Kiadó, Budapest 2003. 85-91. old.

Hofstätter Béla és Domány Ferenc páros tervezte, akik valóban egyedül alkottak. Az előcsarnokok és a lépcsőházak gyönyörű kiképzése, a márvány padló a gumi Emergé szőnyeggel, a márványpadok, a falba süllyesztett névtáblák igazi luxust sugároznak még ma is. A kiváló anyagok és igényes iparos munkák hetven év elmúltával még mindig az építető iparvállalat gazdagságát reprezentálják, és a bentlakók identitását erősítik.

A Dunapark-ház előterének részlete, 1935-36. (Bp. XIII. Pozsonyi u. 38-42, Hofstätter Béla és Domány Ferenc)

Az Átrium-házat szintén kiemeli a tervezői igényesség a bérházak sorából. A precízen kigondolt belső kialakítás funkcionálisan kitűnően működő lakásokat eredményezett. Kozma figyelme a családi házainál megismert gondossággal a lépcsőház fekete-fehér sakktábla mintájú burkolatától kezdve, a zebrano lakásajtók tokjain át a vörös színű acélkorlátokig mindenre kiterjedt. Mindezek azt bizonyították, hogy még a megrendelő tőkeorientált magatartása esetén is születhetnek igényes megoldások.

Mint láthattuk, a két világháború közötti években számos társadalmi, gazdasági és kulturális körülmény vezetett oda, hogy az építészeknek alapjaiban kellett újragondolniuk az otthonról és lakásról eddig vallott elképzeléseiket. Természetesen a változások nem mehettek végbe feszültségek nélkül. Miközben az építészek soha nem látott módon törekedtek a használatot a középpontba helyezni, addig ők gyakran nem tudtak azonosulni a mű puritán, sokszor gépszerű, számukra gyakran embertelennek vélt kialakításával. Az alkotás végül így nemegyszer

eltávolodott tőlük, vagyis a ház az építetötől és lakóitól. A mintakönyvi építészeti elemek megszűnésével a két fél közötti szakadék jó időre elmélyült, nem egyszer máig fel nem oldódó ellentéteket szült. Az építész és laikus különböző látásmódjának okára talán a pszichológia tudománya szolgáltathat egy lehetséges magyarázatot. A lélektan szerint ugyanis, az emberek többsége előnyben részesíti az összetett és többértelmű vizuális mintázatot²⁶, mely a túl egyszerű, unalmas és a bonyolult, kaotikus viszonyok között megtalálja az észlelési input optimális tartományát. Az építészek közül Venturi fogalmazott meg hasonlót 1966-ban, amikor azt mondta, hogy az épített környezetnek tükröznie kell bizonyos komplexitást és ellentmondásosságot. Az épület esztétikumának megítélése tekintetében – véleményem szerint - itt lelhető fel az építész és a laikus közötti különbség: mindketten az összetett környezetet keresik, de míg az építész az egész egységének, térformálásának, szerkezeti megoldásainak újszerűségében találja meg ezt, addig a laikus az általa már ismert – gyakran a történeti korokat idéző –, asszociációs elemekben, a könnyebben felfogható elemeket keresi, úgymint homlokzatszíveket, ornamentikákat és tagozatokat. Az új építészetben ez utóbbiak hiányoztak, a homlokzatok leegyszerűsödtek, így a nem szakmabeliek eltávolodtak az épületektől és egyfajta meg nem értés alakult ki építész és laikus között. Noha az új építészet megjelenésekor szinte minden országban hasonló reakciókat váltott ki, mára néhány államban ez a különbség feloldódni látszik. Ez utóbbiakban megfigyelhető, hogy már gyerekkortól kezdve tudatosan törekednek a vizuális kultúra fejlesztésére. Azáltal, hogy a művészetek és az építészet nagyobb mértékben az általános kultúra, a mindennapok részévé válnak, az emberek fogékonyabbá válnak az újdonságokra. Ezek után már

²⁶ Erről Amos Rapoport végzett kísérleteket (1970), munkatársaival a perceptuálisan összetett környezet milyenségét kutatta. Ld. Fitch, James Marston: „Tapasztalati alapok az esztétikai ítélethez” (1965) In: Düll Andrea – Kovács Zoltán: *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*, Egyetemi Jegyzet, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1998.

az is egyértelmű, hogy az építész társadalmi megítélése és elfogadása is egészen másképpen alakul. Ennek egyik fontos következménye a lakóépületek tervezésénél mutatkozik meg, hiszen az építtetőnek talán itt kell legjobban elismernie az építészt, megbízva annak intuícióiban is, hiszen az életét a jövőben sok tekintetben befolyásoló otthonának létrehozását bízta rá. Azért fontos itt a megérzéseket is megemlíteni, mert azok nemegyszer nagyban hatnak a tervezési folyamatra. Az alkotást befolyásoló rengeteg tényező között mindig marad egy-egy személyes összetevő, vagyis a művelet nem írható le pusztán matematikai összefüggésekkel. Breuer Marcell, szerint - ahogy azt 1934-ben egy Zürichben tartott előadásában mondta -, minden tervező tisztában van azzal, hogy összes *„logikus akarata dacára”*, a tervezésben sokszor *„érzésfolyamatok adják az elhatározó lökést”*, hozzátéve, hogy *„talán a <művészet és technika, az új egység> egykori Gropius - adta jelszava fejezi ki legtalálóbban, hogy az új építészetben e két fogalmat szét nem lehet választani egymástól, és pontosan körülhatárolni sem lehet.”*²⁷

A tervező felelőssége hatványozottan jelenik meg ebben a nagy érzékenységet igénylő műfajban, mert az épület identitását hordozó építészeti karakter és a bentlakóra ráerőltetett, öncélú költségnövelő elemek közötti határt mindenkinek egyénileg kell – az adott szituációhoz igazodva – megítélnie. Talán éppen ez a legnehezebb, hiszen a lakóházat a pusztán mérnöki alkotástól megkülönböztető, racionálisan nem leírható elemek nem csaphatnak át önmegvalósító túlzásokba.

A megtervezett otthon harmóniája, amelynek az összetevőit az építész művészi módon válogatta ki, illetve a bentlakók kényelme, amelyet pedig mérnöki precizitással tervezett el, egy pillanat alatt a visszajára fordulhatnak. Az épület gondosan kiválasztott elemei, ha nem pont a lakó által képviselt kulturális igényt közvetítik, idegennek hathatnak. A lakóház

²⁷ Breuer Marcell előadása Zürichben 1934. 4. 27-én, In: *Tér és Forma*, 1936. 27-32. old. (ford. Szentkirályi Gyula)

átgondolt működése, kitalált gazdaságos közlekedői, trükkös beépített szekrényei pedig a bent élők szabadságának korlátozását okozzák, ha nem a feltételezett élet zajlik majd benne. Ellenpéldája ennek - amire már a vizsgált időszakban is volt példa -, amikor az alkotó olyan személyiséggel rendelkezik, hogy az általa tervezett művek divattá tudnak válni. Ezekben a kivételes esetekben a tervezettség szintje az egyébként elfogadottnál magasabb is lehet.

Az építészeket régen foglalkoztató kérdések egyike a lakókörnyezet megtervezettségének a szintje. Ennek egyenes arányban kell állnia a leendő lakó karakterének, illetve szokásainak ismeretével. Ellenkező esetben az a veszély áll fenn, hogy a tervező akarata rátelepedik a házban élőkre. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a lakó szabadságfokának bizonyos korlátok közötti növelése, eredményes lehet. Jean Nouvel ezt így fogalmazta meg a 80-as években: *„Az építész ne határozza meg az életmódot, ahogy a századelő utópistái tették, hanem mutasson néhány lehetőséget. Az építésznek, mint kulturális szereplőnek a felelőssége éppen ebben áll.”*²⁸ A lakó identitását a karakterességgel lehet erősíteni, mely jelenthet mind formai, mind minőségi értelemben vett eltérést az átlagostól. Mindezek egyben a lakóépület avulásában is kulcsfontosságú kérdések. A különböző életformák változását követni tudó épületek ugyanis tovább élnek. Az elemzett példák pedig megmutatták, hogy az idő próbáját azok a lakóházak állják ki, amelyekre vigyáznak a lakói, ehhez pedig elengedhetetlen, hogy azokban saját identitásukat lássák megvalósulni.

A lakó identitását erősítheti a karakteres vizuális mintázat, és a használók szabadságfokának növelését engedő (annak következményeivel előre számoló) tervezői magatartás.

²⁸ Jean Nouvel a Nemausus lakótelepről szóló idézete Masznyik Csaba: „Lakni tudni kell” című cikkében fordul elő In: *Arc' 6*, (Jól lakni), 2001. április. 86. oldal. „Loger? Ou bien Reinventer le monde?” Jean Nouvel, Yves Lion, Paul Chemetov és Renée Gailhoustet beszélgetéséből származik. AA. 87. szeptember, No. 252, 16-20. oldal

5. A LAKÓÉPÜLET FORMÁJA

„Ötszáz év óta most először tesz szert az építészeti forma új szellemi integritásra.”

(Frank Lloyd Wright²⁹)

A lakóépület karakteres vizuális mintázatának kialakításában a formának nagy szerepe lehet. Az azonban, hogy hol a határ az öncélú formai játék és a lakók identifikációját erősítő kialakítás között nem olyan egyértelmű. A lakóépület megformálásának korlátaival és lehetőségeivel tisztában kell lennie a tervezőnek, ehhez viszont elengedhetetlen felismernie, hogy mi annak az igazi lényege.

A modern építészet idejében az épületek külseje leegyszerűsödött, a történelmi korokra jellemző ornamentikát elhagyták. Az új építészet követői Európa-szerte szándékosan nem beszéltek „stílusról”, és elhatárolódtak mindenfajta formalisztikus szemlélettől. A belülről kifelé építést és a funkcionálisan jól működő, praktikus alaprajzi kialakítást hangsúlyozták, és szerintük az embert a középpontba helyezték. Nem csoda, hogy ez a felfogás először a lakóépületeknél terjedt el, hiszen mai napig ez az a műfaj, ahol – talán az ipari épületek után – a legtöbb rendeltetésbeli elvárást kell kielégíteni. Masirevich György itthon így fogalmazott: *„Ma nálunk minden építésznek az egészséges és olcsó kislakás problémáján kell fáradhatatlanul dolgoznia, mert a jövő nemzedék egészsége fontosabb minden stíluskérdésnél”*.³⁰

²⁹ Frank Lloyd Wright: „Az új építészet. Alapelvek” (1957) In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Mérhető és a mérhetetlen – építészeti írások a huszadik századból*, Typotex Kiadó, Budapest, 2000. 126. old.

³⁰ Masirevich György: Hozzászólás a „Kövekbe írt magyar dráma” című vitához, In: *Pesti Napló*, 1930. március 30. 41. old.

A holland építész, J.J.P. Oud „Az építészet és a jövő” című, írásában³¹, 1928-ban úgy fogalmazott, hogy az építészet történetének fontos szakaszába ért, a formalizmus bukásával. Szerinte megdőlt az a régi kiindulási pont, miszerint a lakóhelynek „szép formában” kell létesülnie, helyette az új építészetben a ház „konstruktív funkcionalizmusa” adja a szépséget. Az új szerkezetek és anyagok adta szabadság pedig ismeretlen esztétikai lehetőségek, és formák tárházát nyitotta meg. Breuer Marcell pár évvel később már határozottabban lépett fel a racionális építészet mellett, visszautasítva egy-egy formai elven alapuló próbálkozást. A korábban már említett zürichi előadásában így nyilatkozott: *„nem kell a szépség, mint idegen test, sem mint díszítmény, sem pedig átalakított szerkezeti elemekkel való kacérkodásként. Nem kell nekünk sem a túlméretezettségben, sem mint divatos, gyorsan múló fordulat, sem szimbólikus, sem kubista, sem neoplasztikus, vagy akár konstruktivista építőművészet képében sem. Mi tudjuk, hogy az épület szükséges, levezetett, kiszámított és törvényszerű elemei racionális mivoltuk megóvása mellett lehetnek szépek, vagy nem szépek – majd pedig így fejezte be: És mi van a modern építészet esztétikájával? Dogmái nem fogalmazhatóak meg; de fontos nekem annak megállapítása, hogy van és hogy bennünk élő eleven szükségleteknek felel meg.”*³² Itthon Molnár Farkas határozta meg egyértelműen a követendő utat, miszerint az épület külső formáján az alaprajzot kell érvényre juttatni, vagyis *„az épületet belülről kifelé kell építeni. A jó épület átlátszó tárgy a szó átvitt értelmében, kívülről érezzük belső beosztását, belülről külső formáját.”*³³

³¹ J.J.P. Oud: „Architecture and the Future” In: Taverne, Ed - Wagenaar, Cor – Devletter, Martien: *J.J.P. Oud, the complete works*, NAI Publishers, Rotterdam, 2001. 185-186. old.

³² Breuer Marcell előadása Zürichben 1934. 4. 27-én, In: *Tér és Forma*, 1936. 27-32. old. (ford. Szentkirályi Gyula)

³³ Molnár Farkas: „Építészet mint művészet” In: *Új Föld*, 1927. 1. sz. 19-20. old.

A XIX. századi merev elrendezéshez képest szembetűnő változás következett be. A zárt tömegek és határoló homlokzataik hazug függetlenségét, a statikus szimmetriát és a századfordulón még mindig jellemző hierarchikus homlokzati tagozódást örökre száműzni kívánták a modern építészet követői. Példaként több írásban a gótika szerkezeti őszinteségét, annak dinamizmusát és áttetszőségét hozták fel. Kozma Lajos „Az építészeti forma kettős arca”³⁴ című írásában a statikus antik görög-római és a „*valóság fölötti, állandóan feszültségben álló*” gótikus építészet különbségét hangsúlyozta. A modern építészet formaalkotása szerinte ez utóbbihoz állt közelebb, ahol „*A feszültségek izgalma jelzi, hogy [...] egy mozgalmas drámai akció játszódik le szemünk előtt. Evvel szemben a klasszikus formaalakítás harmonikus, áttekinthető és szép arányban rendezett formacsoportosítása azt jelenti, hogy a szerkezetek egyensúlyozási folyamata véget ért, előttünk az erőműtani jelenségnek csak az eredménye jelentkezik a maga passzív nyugalmaiban és befejezettségében. A gótikus dráma - melynél nem kevésbé izgalmas a barokk és modern térbeliség forma-ütközése, - nem ezt a nyugalmas véget, hanem a küzdő feszültségek aktív és potenciális közbeeső folyamatát tárja elénk, a rejtett erők és feszültségek áradó felszabadulását, mozgását és harcát: magát a „keletkezés” mágikus folyamatát és életszerű változókéességét.*”

Az új építészet követői a rendezett kozmosz gondolatának elvetésével a dolgok lényegét kívánták újból megtalálni. Ennek módját pedig az akadémizmus elleni reakcióban látták. A vernakuláris építészet őszinte funkcionalitása lenyűgözte őket, még akkor is, ha annak formai elemei nem jelentettek közvetlenül követhető példákat. Az új megjelenés lényege a nyitott forma lett, mely hűen tükrözte a környezethez való viszony alapvető átalakulását, és az állandó változás tudomásul vételét. A klasszikus

³⁴ Kozma Lajos: „Az építészeti forma kettős arca” In: *Alkotás* 1947. szeptember – október, 11-23. old.

formanyelv elhagyásával az ellentmondásos szimmetria, a rétegződés, az egymásba hatás és a transzparencia váltak az épületek fő jellegzetességeivé. A modern építészet által életre hívott 'nyitott forma', ahogy Christian Norberg-Schulz fogalmazott, egy általános koncepció lett, amelyet nem lehetett egyszerűen valamelyik összetevőjére, mint például az áttetszősége redukálni.³⁵

Az építészek által a különböző országokban felvázolt utak a konkrét formákat tekintve akár eltérőek is lehettek, azonban a lényeg azonos volt: a külső és a belső terek évszázadok óta fennálló határainak elmosása, melyet a tömeg felnyitásával, illetve a tartószerkezet és a kitöltő térelhatárolás szétválasztásával értek el. Az így kialakuló téri egyidejűségek, átlátások és fény-árnyék viszonyok egyaránt megtalálhatók Le Corbusier lábakon álló Savoye villájánál Poissyban, Mies van der Rohe Tugendhat házában Brnóban, vagy akár Rimanóczy Szakáts villájának viráglakos ebédlőjénél a budapesti Pasaréti úton.

A formai sajátosságok másodlagossága azonban nem jelentette, hogy ezek nem érdekelték a modern építészetet, pusztán másképpen viszonyultak hozzájuk, mint az azt közvetlenül megelőző kor. Az erre vonatkozó kijelentéseiket is ennek fényében kell értelmezni. Megint csak arról van szó, hogy a korabeli stílusoktól való végleges szakításhoz néha nem lehetett elkerülni, hogy az „új építészetet” képviselők ne essenek túlzásokba. Szembesíteni kellett ugyanis a társadalmat az eddigi hozzáállás érvényességének elavulásával. A szerkezet szerepe, akárcsak a gótika idején, újból rendkívül fontos lett. Azt már nem leplezték el mintakönyvek alapján szerkesztett homlokzatokkal. Felismerték azt is, hogy az épület formája nem lehet a lakóház identifikációjának egyetlen eleme, hiszen akkor az öncélúvá válhat, ellentmondva a szabad alaprajz és a szabad homlokzat ígérte őszinteségnek. Az épület megformálását új preferenciák mentén

³⁵ Christian Norberg-Schulz: op. cit. 36-48. old.

érvényesítették. A fővonalat követők számára a funkció, a szerkezet és a forma harmóniája vált ismét az épület egyik legfontosabb értékévé. Azokban az esetekben, ahol ezt nem látták következetesen teljesülni, kritikusan szólaltak fel. Így volt ez például Kozma Lajos Berkenye utcai házánál is, ahol az ortodox vonalhoz tartozók bírálták az ebédlőt rejtő félhengeres épülettömeget, amely mögött szerintük a formából következően lépcsőháznak kellett volna lennie. Természetesen ez a megjegyzés sem teljesen objektív. Nem jelent Kozma melletti elfogultságot, ha megkérdezzük: miért pont a lépcsőhöz tartozna a hengerforma? Az, hogy a fővonalat követők a kezdeti szigorú geometrikus tömegek után íves falú lépcsőházakat alkalmaztak, szintén csak azt bizonyítja, hogy ők is kikötöttek egy-egy forma sablonszerű használatánál. Ez az eset is azt támasztja alá, hogy a modern építészet sem tudta elkerülni, hogy előbb, vagy utóbb ne legyenek jellegzetes formaelemei. A konzolosan túlnyúló tetők, sarok- és virágablakok, padlótól mennyezetig szétnyitható teraszajtók a korszak házain szinte egytől egyig megtalálhatóak. Molnár Farkas, a belülről kifelé építésről szóló cikke után tíz esztendővel, a „A CIRPAC 9 éve” című írásában³⁶, már bevallotta, hogy néha ők maguk, vagyis az ortodox modernnek, sem jobbák az álmoderneknél, akik csak külsőségekben hoztak létre újnak látszó épületeket. Valóban a dessai Bauhaus formajegyei is később sajátos külső tartozékokká alakulva stílust teremtettek.

Molnár Delej utcai villáján Doesburg neoplaszticista elméletére utaló elemek lelhetőek fel. A félszinteltolással a lejtős terepre illesztett, egymástól diagonálisan eltolt két tömbből álló épület formája, telepítése, és a lakásbelsőik színeiről szóló egykori írások azt sugallják, hogy Molnártól nem állt messze a Mondrian-féle absztrakció építészetben való alkalmazásának gondolata. Érdekes itt megjegyezni, hogy a Doesburg által alapított De Stijl mozgalom egyébként abban rokon volt az „új építészettel”, hogy fellépett az

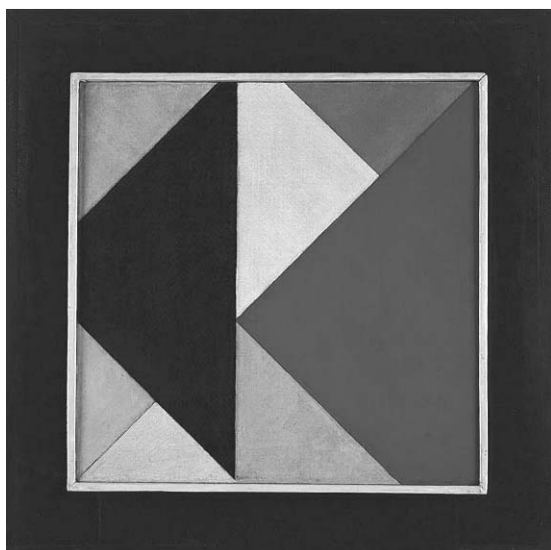
³⁶ Molnár Farkas: „A CIRPAC 9 éve” In: *Tér és Forma* 1937. 1. sz. 6. old.

individualizmus ellen, és szocialisztikus szemléletmóddal akarta létrehozni kollektív művészetét. A Bauhaus mégis elutasította, mert az iskola „belülről kifelé építkezésével” nem harmonizált a túlzottan látványra alapozott, erősen absztrakcióval járó tervezési módszer. Sok épület formaképzésében azonban - a dessauai mesterek házeitól a Delej villáig, vagy akár Molnár építészeti csúcspontját jelentő Pasaréti úti lakóházáig -, letagadhatatlan a holland irányzat hatása.

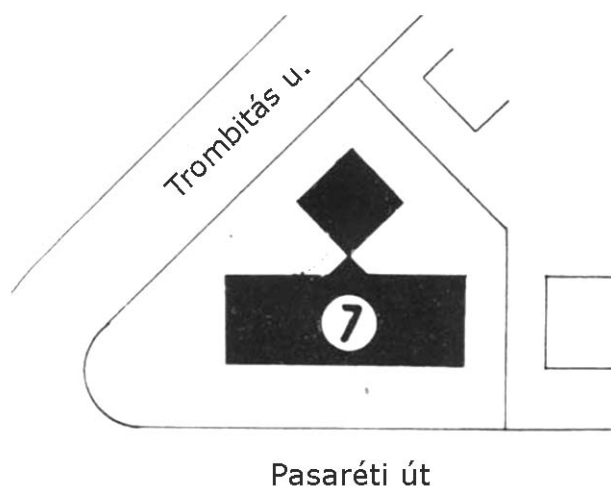
A Delej villa homlokzatainak külső megjelenésén a német iskola gondolkozása is érződik. A dessauai központ kompozíciós elve szerint ugyanis a homlokzati síkok átfordulnak az épületek sarkainál, így a ház teljes megismeréshez annak körbejárása szükséges. Egy-egy homlokzat önmagában feszültséget kelthet az aszimmetrikusan elhelyezett nyílásaival, viszont ez az érzés feloldódik, ha a hozzácsatlakozó szomszédos (rá általában merőleges) síkkal együtt szemléljük. Így már igazolódik az üres, nyílás nélküli falfelület-részek létjogosultsága. Ez a fajta hozzáállás egyébként rímel a neoplaszticizmus harmóniáról vallott elképzelésével, amely az új kompozíciós egységet az ellentétek feszültségeinek kioltásával hozza létre.

Míg a gellérthegyi ház szabad formálását az akkori építéstechnika fejletlensége még korlátozta, a Pasaréti és Trombitás utca sarkán álló épület keletkezésénél már nem voltak hasonló akadályozó tényezők. Molnár itt, a keskeny, hegyesszögben végződő telek miatt, ismét diagonális tömegelrendezést alkalmazott. A háromemeletes téglatesthez egy pontban, a csúcsával kapcsolódik egy kétemeletes, négyzet alaprajzú villa tömege (amelyet a hatóságok utasítására ívesen kapcsolt össze a nagyobbik házzal). A telekhatárok koordináta rendszerét követő két test, felülnézeti rajzolata akár egy Doesburg ellenkompozíció is lehetne. Az itt már vasbetonvázás épületeknek nem ez az egyetlen neoplaszticista megnyilvánulása: a bejárati előtér falán található alkotás, egy Molnár által korábban készített absztrakt

kép másolata üvegből. A Pasaréti úti homlokzat szemünkkel hunyorítva nézve olyan, mintha egy óriási Mondrian festmény lenne.

Theo van Doesburg:
Ellenkompozíció XIII. (1925-1926)

a Pasaréti úti ház helyszínrajza
(1936)

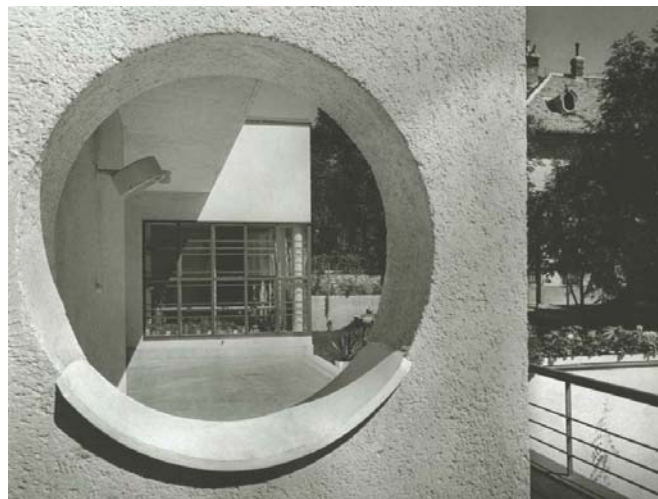
Ezt az érzetet erősíti az erkélykorlátoknak fele hosszban virágvályú-szerű kialakítása is, melyek érdekes rajzolata tovább gazdagítja a látványt. A leírások szerint, a felület plasztikusságát, eredetileg fehér és világoskék színűre vakolt falmezők váltakozásával kívánta fokozni. Molnár zsenialitása abban rejlett, hogy az alaprajz logikus szervezése miatt, a funkció csorbulása nélkül tette lehetővé a ki-be ugráló falsíkok játékát. Azzal, hogy a vizes helyiségeket minden szinten a lépcsőház köré csoportosította, az őket körbeölelő lakószobák és loggiák sorolási sorrendje az utcai oldalon rugalmassá vált. Az egymás fölötti belső és külső terek váltakozása azonban más tanulsággal is szolgál. A kialakítás következtében adódó épületszerkezeti nehézségek felvállalása ugyanis jelzi számunkra, hogy a fővonalat követők sem egy teljesen redukált tömegben látták a modern építészet formálásának lehetséges módját. Egész egyszerűen arról volt szó, hogy az épület kialakításakor törekedtek egy logikus, belső tartalmat tükröző megjelenésre. Fontos volt számukra, hogy a produktum tömege megfelelő

mértékben legyen összetett, létrehozva a forma és a belső szellemiség összhangját. A kérdés mindig az volt - és tulajdonképpen még ma is az -, hogy e kettő mennyire harmonizál a lakók igényeivel és lehetőségeivel. Vagyis az épület karakteresebb megjelenése milyen kompromisszumok árán keletkezik. A lényeg az, hogy az alakítás mögött értelmes tartalom legyen. A Pasaréti úti homlokzatnál pedig van, hiszen a loggiák és a belső terek váltakozásával a forma és a tér kezelésének forradalmian új kapcsolata körvonalazódott. A ház ugyanis, a homlokzati síkok rétegződéseivel és a fény-árnyék játékokkal, a térrendszerek újszerű kezeléséről ad tanúbizonyságot.

A Trombitás utca felőli Bajai villa lábakra állítása sem pusztán a kor nagy építészeti alkotásainak egyszerű utánzása. A kialakítás annak a logikus térszervezésnek az eredménye, hogy a földszinten elhelyezett garázs és házmesterlakás helyigénye kisebb volt, mint a felső szinteké. Az így keletkező fedett, de nyitott tér pedig átmenetet képez a bent és kint között; nem más, mint a magyar népi építészet tornácának modernkori interpretációja, amely védelmet nyújt a bejárati térnek.

Az építészeti forma és a belső tartalom összhangja Rimanóczy Szakáts villájánál is gyönyörűen végigkövethető. Az északi homlokzat tömör, mögötte a kiszolgáló funkciók találhatóak, míg a déli oldal egybeolvadva a környező tájjal, szinte teljesen felnyílik.

Egyidejű térkapcsolatok, a Szakáts villa erkély felőli oldalán, 1934. (Bp. II. Pasaréti út 97, Rimanóczy Gyula)

A tető kinyíló eresze és az oldalsó falak sarkokon túlfutó falai keretszerűen foglalják körbe a ház nagyobb nyílászáróit, amely mögött a nappali-ebédlő hatalmas lakótérsora, az emeleten pedig a hálószobák voltak. A főtömeg geometrikus merevségét megtörő íves terasz már a hazai modern építészet formáinak lágyulását mutatja. A teraszt szegélyező faltesten kialakított kör alakú nyílás átlátást biztosít a külső rész különböző terei között. Mindezt csak tovább fokozza a forma által biztosított, egyidejű téri kapcsolatok összetettségét. Ennek elengedhetetlen eszközei az ebédlő viráglablaka és a nappali teljesen kihajtható harmonika teraszajtaja.

A tömeg és a forma felnyitásának igénye a bérházépítésben is nyomon követhető. Korábban a telkeket szinte teljesen beépítették, középen csak - ahogy Bierbauer Virgil fogalmazott³⁷ -, egy aknaszerű „udvart” hagyva szabadon. Az „új építészet” követői azonban felszólaltak ez ellen, hiszen rájöttek, hogy a megfelelő mennyiségű fény és levegő szorosan összefüggnek a lakások minőségével, pontosabban az egészséges élet feltételeivel. Az ortodox vonal publikációs hadjáratának az egyik eredménye az 1934-es új házadóról szóló rendelet³⁸, amely arról tanúskodott, hogy mások is felismerték a telek kiuzsorázásából következő képtelen helyzeteket. A rendelet csak azoknak biztosított adókedvezményt, akik a telektömböt (és nem a telket!) keretesen övező, oldalszárny nélküli épületet építtettek.

A ma fővárosi védettség alatt álló OTI bérházcsoport jelentősége az, hogy a két világháború közötti budapesti bérházak gyakorlatában egyedülállóan szakított a keretes beépítéssel. Korábban rendkívüli visszhangot váltott ki, hiszen úgy tűnhetett, hogy az új építészet követői megtalálták a helyes utat,

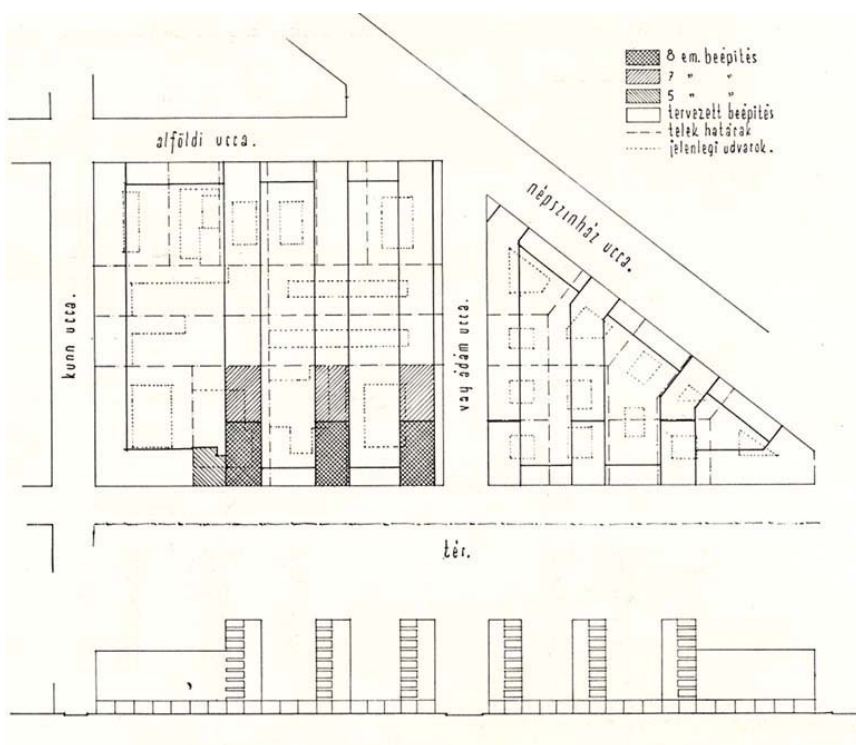
³⁷ Bierbauer Virgil: „Az OTI székházcsoport” In: *Tér és Forma* 1935. 7. 185 -195. old.

³⁸ 65. 500/1934. VII. a. PM. rendelet a „Budapest területére szóló új rendkívüli ideiglenes házadómentességről”

amelyen haladva „újszerű elvek alapján, egészségesen és amellet rentábilisan [lehet majd] átépíteni elvénhedt városbelsőket”³⁹

Az Országos Társadalombiztosítási Intézet által kiírt tervpályázaton helyezést elérő, hat építészirodából alakított tervező csapat forradalmian új, sávházias beépítést javasolt. Ilyet addig csak külföldön, ott is csupán külső területeken hoztak létre. A kialakítás óriási előnye az volt, hogy az észak - déli hossz tengelyű épületekben közel azonos minőségű, keleti és nyugati tájolású lakásokat tudtak elhelyezni. A térre bütü homlokzataival néző hasábokat pedig, a földszinten üzletsorral kapcsolták össze, ezzel biztosítva legalább az alsó szinten, a városi kontextus igényelte térfalat. A telepítés egyértelműen kedvezőbb volt mind a frontális, mind a cour d' honneurös megoldásnál, hiszen így lehetett biztosítani az épületen belüli egységeknek a legkedvezőbb kilátást, benapozást és szellőzést. Itt tehát nem maga a konkrét épületforma nyílt ki, hanem a szokásos telekosztások korlátait átlépő beépítés.

OTI-bérházcsoport
beépítési helyszínrajza,
1934.
(Bp. VIII. egykori Tisza
Kálmán, ma
Köztársaság tér,
Árkay Aladár, Faragó
Sándor, Fischer József,
Heysa Károly, Ligeti Pál,
Molnár Farkas, Pogány
Móric, Preisich Gábor,
Vadász Mihály)

³⁹ Bierbauer Virgil: „Az OTI székházcsoport” In: *Tér és Forma* 1935. 7. 185 -195. old.

A cél lényegében azonos a zöldövezeti villák sokkal kisebb volumenű tömegének felnyitásával, ahol a természethez való szorosabb viszonyt, egyszerűen a fal elhagyásával érték el. A bérházaknál azonban sokkal nehezebb volt a helyzet, hiszen a telektömböket keretesen övező „nyitott formák” koncepciójához sokszor túl kellett nyúlni a telekhatárokon. Ez gyakorlatilag lehetetlenné vált egységes beavatkozás nélkül. A tömb egészének együttes beépítésére pedig csak akkor adódott lehetőség, ha az egy tulajdonos, többnyire az állam, kezében volt. A magánberuházóknak készülő, telek határain belüli gondolkodás kényszere több kötöttséggel járt. Az egy-egy szigetszerűen megvalósuló épületnél esély sem volt arra, hogy az előbbihez hasonló, nagyvonalú és újító alkotás jöjjön létre. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor az építési szabályzat kellő szigorral lépett fel. Erre azért szerencsére akadt példa. Ilyen volt az Attila út beépítésének és a Szent István park keletkezésének története is. Az elsőnél a Várhegy látványának védelme volt az egyik ok, amiért a kettesével csoportosított pavilonos-oldalkertes beépítést létrehozták. Ez a bérházak lazább elhelyezését, több zöldterületet és a házaknak több homlokzati felületet biztosított. Így ezen a helyen a 'nyitott forma' városi típusa jöhetett létre. Az Attila út 127. alatti bérház annak ellenére, hogy magánberuházónak készült, a szabályzatban előírt telepítésnek köszönhetően, az új építészet követőinek elveit jobban képviselte. Három homlokzata miatt a belső sötét zónák minimalizálhatóak voltak. Véleményem szerint azonban ezt a lehetőséget a tervezők nem használták ki kellően. A zárterkélyeken vízszintesen végigfutó, művészi megkomponált sávablakok ugyanis, mintha kicsik lennének a belső lakófunkcióhoz képest. A fehér falakon irreálisan kevésnek tűnik a bevilágító felület. Az egyszobás lakások belső, bújtatott halljai is minden bizonnyal sötétek lehetnek. Továbbá furcsa ellentmondás, hogy a kétszobás lakásoknál az erkélyek a hálókhoz kapcsolódnak, míg a nappalikat csak egy szalagablak kapcsolja össze a

külsővel. Mindezek miatt, úgy vélem, hogy ennél a példánál a külső forma és a belső tartalom logikus kapcsolata nem valósult meg maradéktalanul.

Attila úti bérház homlokzatrészlete, 2007-ben
(Bp. I. Attila út 127, Major Máté és Detre Pál,
1934)

A Szent István park sikerének egyik titka, a telekhatárokon túllépő, egyedi érdekeken felülemelkedő központi szabályozás volt. Itt a Fővárosi Közmunkák Tanácsa vetette fel a „T” alakot formáló park létesítésének gondolatát,⁴⁰ és az azt határoló térfalak szigorú szabályozását. A központilag átgondolt beépítés a telkek újraosztásával szellősebb beépítést, és ezáltal kellemes lakókörnyezet eredményezett.

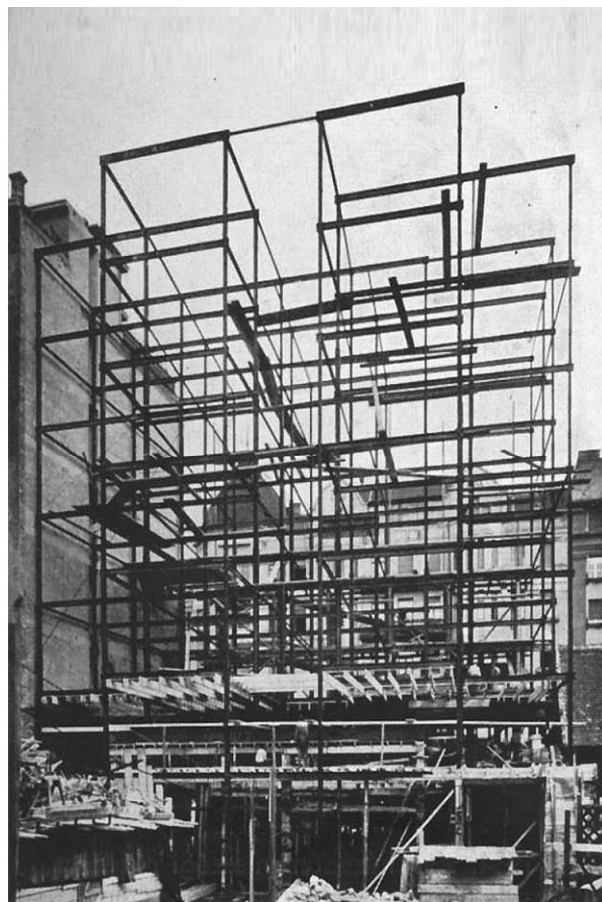
A Dunapark-ház Pozsonyi út felőli, franciaudvaros kialakítását ugyancsak a Közmunkatanács írta elő, vagyis itt is központilag szabályozták a forma felnyitását. A luxusbérbház építészpárosa e tekintetben tehát nem hozott újat, hiszen a tömeg külső formáját, még a homlokzatok zárterkélyeinek és

⁴⁰ Eredetileg Scheuer Róbert, a Lipótvárosi Kaszinó elnöke vetette fel a beépítés sűrűségét oldó nagyobb zöldfelület létesítését. Elképzelését megosztotta az FKT elnökével, Rakovszky Ivánnal, akinek javaslatára később határozatot hoztak a park létesítésére. A terület fejlődésének történetét ld. részletesen: Ferkai András: *Pest építészete a két világháború között*, Modern Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht, Budapest, 2001. 15-21. old.

loggiasorainak ritmikus váltakozásait is, egy az egyben a szabályozási előírások tartalmazták. A legfelső emeleten a lakók kényelmét szolgáló tetőkert a zuhanyzókkal és öltözőkkel azonban már a belvárosi élet és a természet közötti távolság eltörlésére tett tervezői kísérlet kitűnő példája volt.

A kizárólag egy telekre koncentrálnó, spekulációs bérházaknál, mint például az Átrium-háznál, a formaalkotás szabadsága gyakorlatilag a homlokzatra korlátozódott. Itt az építésztervező leleményességén múlt, hogy mennyi egyediséggel tudta felöltöztetni a többnyire zárterkély és hozzákapcsolódó kétoldali erkély nyújtotta egyen-megoldásokat. Kozma a fenti példa kevés számú lehetőségeiből a maximumot hozta ki. Az épület acél tartószerkezetének köszönhetően a homlokzat felnyitása az addig megszokottnál nagyobb volt. A szalagablakok az utcai oldal szinte teljes szélességén megszakítás nélkül futnak végig. A ház e jellegzetes elemére Kozma láthatóan nagy hangsúlyt fektetett, és még az azokat megszakító szerkezeti elemeket is a síkjukba helyezte, fekete üveglapokkal próbálta leplezni. Azt vallotta, hogy az egységes utcaképet a fal- és ablaksávokkal osztott épületkülső szolgálja a legjobban. Az esztétikai megfontolás mögött azonban itt is többről volt szó: az új előírások következtében háromtraktusossá váló belvárosi épület⁴¹ belső hallját így ugyanis sokkal jobban meg tudta világítani.

⁴¹ Ez a 1934-es új házadóról szóló rendelet következménye. Az épület traktusmélységét a rendelet ugyanis - az oldalszárnyak elhagyása miatt, kieső területek visszanyerésére -, 14 méterben maximalizálta, így az eddigi két traktust háromra növelve. Ennek következményeképpen alakult ki, a később nagy vitákat kiváltó ablaktalan hall.

Az Átrium-ház átadásakor (1935-36.) és építés közben (Bp. II. Margit krt. 55; építész: Kozma Lajos)

A modern építészet tehát a lakóépület formaképzésénél, mint megfigyelhettük, az általa vélt lényeghez akart visszatérni. „Szétrobbantotta a dobozt”, így a külső és a belső terek határai elmosódtak, a természet közelsége pedig tapinthatóvá vált. A változás örök tudomásulvételével a kölcsönhatásra, az egyidejűsége helyeződdött a hangsúly: a cél a valós tartalom keresése lett. Ezért tekintettek az „új építészet” követői nagy tisztelettel a népi építészetre, mert ott az emberi szükségletek esszenciája egyértelműen fogalmazódott meg. Az is világos volt ugyanakkor, hogy annak formái közvetlenül nem voltak átültethetőek a XX. században, így az emberi életet meghatározó fizikai környezet formálásának új meghatározása vált szükségessé. Az őszinteség és a szabadság ára ez volt. A tömeg felnyitásával az építészek többé nem rendelkeztek biztos módszerrel. A

merev rendszer elhagyása pedig a mai napig veszélyeket is hordozhat magában. A tervezőnek minden egyes esetben ezért meg kell találnia, az adott kontextus lehetőségei közötti legmegfelelőbb kialakítást. Azt, amely kellően biztosítja a lakók identitását, de mindemellett nem válik öncélúvá. A korszak elején a modern építészet követői is felfedezték az ebben rejlő kockázatot, s néha, többek között ezért is, túlzottan szigorú geometriájú épületeket hoztak létre. Ez egyben az akadémizmustól való megszabadulás eszköze is volt. Szándékosan nem kívántak „stílusról” beszélni, de végül mégiscsak elkerülhetetlenné vált, hogy ne alakuljanak ki a kor épületeire jellemző formajegyek.

A modern építészetből leszűrődött tanulság, a ma szemszögéből a forma (és egyben a gondolkozásmód) nyitottsága, az állandó változás tudomásulvétele és a kísérletezésre való hajlandóság; a forma alakításánál pedig a tér kapcsolatainak biztosítása.

A lakóépület formája a léptékének megfelelő összetettség és az adott kontextus lehetőségeinek az optimuma. A forma lényege a tér egyidejű komplex kapcsolatainak biztosítása.

6. A LAKÓÉPÜLET TEREI

„A határ nem az, ahol valami véget ér, hanem az, amelynél valaminek a léte kezdetét veszi”

(Martin Heidegger⁴²)

Az előzőekben a forma lényegét a tér egyidejű kapcsolatainak biztosításában határoztuk meg. Felmerül a kérdés; hogy mit is jelent ez pontosan, vagyis milyen építészeti eszközökkel lehet a lakóépület téri struktúráját a legjobban kialakítani? A nappali tartózkodás és az intim elvonulás kettős igénye ma már egyértelmű követelmény. E két, funkciójában különböző szféra kölcsönhatásai és arányai azonban eltérőek lehetnek az egyes lakóknál, de akár az egymást követő életperiódusokban is. Mindezért döntő fontosságú, hogy a lakók változó életmódját és eltérő életciklusait követő térrendszerek fő tulajdonságaival tisztában legyünk. Hogy hogyan számolhatunk a tervezés idejében még nem ismert tényezőkkel, komoly kérdést vet fel, ugyanis a lakóépület hasznosságának egyik próbája az, hogy a több emberi generáción átívelő élettartama alatt, mennyire képes rugalmasan reagálni a változó igényekre.

A két világháború közötti modern épületek új szemlélettel kezelték a belső tereket, így véleményem szerint segítségül szolgálhatnak ahhoz, hogy érvényes fogódzót találjunk a felvetett problémákra. A 19. és 20. század fordulója után ugyanis alapvetően változott meg a házak téri, és az előző fejezetben tárgyalt, formai megfogalmazása (nem véletlenül lett itthon a modern építészet meghirdető folyóirat címe, *Tér és Forma*).

Wright az átalakulás lényegét a tér kezelésének újszerűségében látta, amely szerinte már önmagában téri gazdagságot eredményezett. Ez ellentétben állt a korábbi idők szemléletével, ahol azt gondolták, hogy az esztétikus környezetet csak dekorációval tudják elérni. Az amerikai építész így

⁴² M. Heidegger: *Építés, Lak(oz)ás, Gondolkodás* (M. Heidegger: *Baunen, Wohnen, Denken*. In: *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, Neske, 1954) In: Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Terc Kiadó, Budapest, 2005. 83. old.

összegezte a forradalmi átalakulást: *„A falak csak nagyon keveset — néha semmit sem — foglalnak el a belső területből. Az ez idáig elrejtett vagy elpocsékolt, nehéz falak által elfoglalt terek felszabadulnak, hasznosíthatóvá válnak. A belső elrendezést is lehet oly módon szervezni, hogy ne essék csorba az emberi kényelmen, és ugyanakkor szívet gyönyörködtető tágasság keletkezzék olyan részeken is, ahol azelőtt el sem képzelhattük volna. A belső tér ma már nemcsak célszerű és kellemes berendezkedésre ad lehetőséget, hanem megteremtheti az emberi lakás új szellemben fogant szépségét is. Épületeink - akárcsak lakóik - hosszú-hosszú időre szabadokká váltak, szabadon sugározhatják tündöklő elveinket; egyenesen, őszintén, a szabad kifejezés erejével hirdethetik önnön valóságukat. A modern építést a belső tér valóságának új szemlélete jellemezheti. A stílus pedig az épület karakterének megnyilvánulása lesz. Az emberi intellektus ily módon megerősíti, ismét eleven erővé teszi a Szellemet; teszi ezt egy olyan művészet által, mely olyan rugalmas, változatos, végtelen lehetőségeket hordozó lesz, mint maga az emberi szellem.”⁴³*

A korábban alkalmazott merev statikus rendszerek térszervezése általában egy központot igényelt, amely az épületnek egy tengelyét jelölte ki. Innen eredt az eklektikus paloták szimmetrikus elrendezése. Ezeknél a hierarchikus felfogásnak megfelelően, a tömeg szempontjából döntő mozzanatok mindig a tengely mentén történtek. A külső és a belső tér kapcsolata kizárólag itt jöhetett létre. A zártság megtörése azonban már korábban is foglalkoztatta az építészeket; gondoljunk például Paxton Kristálypalotájára (1851), amely szakított a tömör falú korábbi épületek hagyományával. A természethez való közeledés óhaja pedig a legkülönbözőbb kultúrákban régóta megfigyelhető kívánság volt: a magyar parasztházak tornáca, akárcsak a japán

⁴³ Frank Lloyd Wright: „Az új építészet. Alapelvek” (1957) In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Mérhető és a mérhetetlen – építészeti írások a huszadik századból*, Typotex Kiadó, Budapest 2000. 120-134. old.

tradicionális ház szürke tere, ugyanúgy a külső és a belső terek kölcsönhatását hívatottak erősíteni.

A terek kezelésének áttörő változását Wright „felrobbantott doboza” hozta, a múlt század elején. Európában később Le Corbusier öt pontja foglalta össze a tэрalkotás akkori elméletét, amelyet aztán villái 'architectural promenade'-ján a gyakorlatban be is mutatott. Mies van der Rohe pedig, tökéletessé fejlesztette a tartószerkezetek új rendszerét, amelyek nélkül nem lehetett volna megvalósítani az áramló tereket.

A szerkezet és a külső térelhatárolás szétválasztásával a 'kint' és a 'bent' összemosása már nem ütközött semmiféle akadályba. Az épületek tömör, vagy legfeljebb átlukasztott falait, átlátszó üvegek, eltolható teraszajtók és virágablakok váltották fel. A belső terek határait eddig egyértelműen kijelölő sarkok helyén átforduló ablakok jelentek meg, elbizonytalanítva az eddig oly egyértelműen kirajzolódó épületkontúrokat. Ezt a hatást erősítette a szabadon álló házaknál, hogy az épületek belső térsorának kompozíciójába belevonták a külső oldalon csatlakozó teraszt és kertet is. Az üvegfalakon keresztüli átlátások a tэрélmény új dimenzióit nyitották meg, megteremtve a tэri egyidejűség mindezidáig ismeretlen lehetőségét. Ez egyben azt is jelentette, hogy többé nem lehetett szétválasztani az alaprajz és a homlokzat megtervezését – mint ahogy azt tették a XIX. század végén -, hiszen az épület külseje és a belső tartalom szellemisége szoros kapcsolatba került.

A tér organizációjának új módszere a szabad alaprajzban konkretizálódott.⁴⁴ Ahogy arra Christian Norberg-Schulz figyelmeztet, ez egy általános koncepció, amelynek több következménye is volt. Ilyen például a flexibilitás, de ezen kívül, a folyamatosság, a kölcsönhatás, az áttetszőség és a differenciálódás is az új szemlélettel szorosan összefüggő jellemzők. Mindegyik a tэri egyidejűséget erősíti. A modern klasszikus korszakában, a

⁴⁴ Christian Norberg-Schulz: op. cit. 22-36. old

statikus egyensúly megszüntetésével ugyanis, az eltérő funkciójú zónák kölcsönhatásba léphettek egymással az épületekben. A terek egy szervező elv szerint egymás köré csoportosultak, és többé nem egy lineáris tengely mentén fűződtek fel. A korabeli cellás térszervezéssel szemben a terek folyamatos áramlása és egymásba-hatása elmosta a régi határokat. Az egyes zónákat igény szerint, különbözőképpen lehetett leválasztani. Így aztán a lakóházak terasz - nappali – étkező - konyha terei flexibilisen variálható egységek kapcsolatából állt össze. A terek változtathatóságának köszönhetően, tolóajtókkal, vagy esetleg a válaszfalak minimális átalakításával, a lakótér a család új életciklusainak, vagy új lakóinak igényeihez is adaptálhatóvá vált.

A szerkezeti rendszer fejlettsége az új térszervezés alapfeltétele volt, hiszen nélküle a terek áramlása csak korlátozottan valósulhatott meg. Erre példa a Delej villa, amelynél Molnár a hagyományos tartószerkezetek alkalmazása miatt még nem tudta felnyitni az épület tömegét. A falazott tömör falak csak lyukarchitektúrát eredményezhettek a homlokzaton, és a ház nem használta ki kellően a szabadonálló beépítésből adódó természeti közelséget. A mesterien, egy nagyobb központi lakótér köré szervezett ötszobás egységek funkcionális elrendezése, illetve Molnár saját maga számára tervezett 50 m²-es lakásának bravúros belső helykihasználása azonban jelzi, hogy tervezője tisztában volt a térszervezés új törekvéseivel. Ezt bizonyítja a Pasaréti úti ház is, ahol a vasbeton váznak köszönhetően sokkal összetettebb téri kapcsolatok jöhettek létre. Itt a Pasaréti út felőli loggiák és zárterkélyek különböző homlokzati síkjai már érdekes rétegződést mutatnak. A külső térelhatárolás már odakerülhetett, ahol azt a funkció igényelte. A praktikus, jó beosztású lakások szobái a Delej villához hasonlóan, egy központi lakótér köré szerveződtek. A lépcsőház felőli, északkeleti oldalon, takarékos közlekedő rendszerrel összekötött kiszolgáló helyiségek kaptak helyet, melyeket körbe ölelt az egybenyitható terekből formált nappali zóna. Ehhez kapcsolódtak igény szerint váltakozva, a nappali tér fedett-nyitott

meghosszabbításaként, a ki-be ugráló loggiák. Az épülettetthez a Trombitás utca felől csatlakozó Bajai villának a kétszintes lakótere hordoz a térszervezés szempontjából újdonságot. Az itt megjelenő térbe állított oszlop eddig nem volt jellemző. A nappali elhúzható válaszfala pedig a társas összejövetelekre is alkalmas terek szeparálhatóságára tett ötletes kísérletet. A lakóterek variálható kialakításának egyik nagy mestere Kozma Lajos volt, aki nappali tereit általában hatalmasra tervezte. A tasilópusztai háznál is a belső leghangsúlyosabb eleme, az egymásba kapcsolódó hall – szalon – étkező szobasora volt. Az általában „T” vagy „L” formájú lakóterek voltak nála a társas érintkezésre szolgáló helyiségek, amelyeket az új téralkotás szellemében tervezett. Az óriási helyiség különböző szögleteiben ebédlő, dolgozó, vagy akár dohányzó sarok jöhetett létre. Az eltérő funkciójú területeket igény szerint tolóajtókkal, vagy egész egyszerűen egy függönnyel lehetett szeparálni, mint a Zala megyei épületnél is.

A lakószoba egybenyitható terei a Bimbó úti villában, 1934 (Bp. II. Bimbó út 67, Kozma Lajos)

Az elválasztás és együttlét lehetőségét is biztosító belsőket hatalmas, a falban teljesen eltüntethető üvegajtókkal kapcsolta a teraszhoz. Az ebédlő, nappali egysége tehát mindig a kerttel együtt, azzal szoros kapcsolatban alakult ki. A Kozma villákban a virágablakok és teraszok kapcsolatánál az egymásra merőleges üvegfalak transzparenciájának köszönhetően különös téri egyidejűségek alakultak ki. Az épületei dokumentálására nagy gondot

fordító építész erre minden bizonnyal tudatosan is törekedett. A néha már mesterkélt beállított épületfotóin ugyanis a belső terek komplex kapcsolata mindig különös hangsúllyal került bemutatásra. A fényképeken a központi lakótér egytől egyig a nyitott teraszajtókon át beszűrődő természettel együtt jelent meg. Ezekre talán legszebb példák a Berkenye és Bimbó utcai villák enteriőr fotói.

Komplex térbeli kapcsolatok a Berkenye utcai házban, 1936. (Bp. II. Berkenye u. 19, Kozma Lajos)

A lakóterektől elkülönültek a ház intim zónái, azok a kötöttebb kiszolgáló funkciókkal együtt logikusan egymás mellé szerveződtek. A helyiségek differenciálódása a használat szerint alakult ki: míg a nappali tartózkodás terei nagyobb területtel és szabadon alakíthatóan jöttek létre, a hálók kisebbek lettek, mivel csak az alvásra és elkülönülésre szolgáltak. Ez utóbbiak kis területét bírálta Füst Milán, miután Kozma Hankóczy úti Havas villájában járt. Ellentmondást érzett ugyanis a hálósobák és a nappali méreteinek ilyen nagy mértékű eltérésében. Szerinte a „hajókabinszerű”

hálók érdemtelenül kicsik voltak a „palota” nagyságához képest. A két funkciócsoport elkülönítése és ilyen mértékű differenciálása azonban a használhatóságot és a lakók kényelmét szolgálta. A modern építészet az embert helyezte a középpontba, így érthető, hogy miért váltották fel a régi azonos nagyságú és lakhatatlan szobasorokat az egyén elkülönülését biztosító zónák. Borbíró ezt ismerte fel, amikor így fogalmazott: *„Ma már tudjuk, vagy legalábbis érezzük, hogy az embereknek a családon belül is [...], szüksége van arra, hogy belátása és kedve szerint időről-időre elkülönülhessen, hogy aztán elhatározása, kedve és szabad akarata szerint, megpihentén annál inkább társas lényé válhassék.”*⁴⁵ Az új építészet követőinek észrevétele, egyébként némiképpen egybeesik a zsúfoltság káros pszichológiai hatását vizsgáló környezetpszichológusok megfigyeléseivel. A szakterület kutatói⁴⁶ ugyanis, a zsúfoltságot egy olyan stressz jelenséggé definiálták, amely egyaránt függ a téri és a társas sűrűség szintjétől is. Noha a magánszférában ez a probléma valószínűleg nem teljesen így jelentkezik, a lakóházon belüli elkülönülés lehetősége a lakás kényelméhez egyértelműen hozzátartozik.

Ma már tudjuk, hogy a terek differenciálódására tett törekvések helyesek voltak, és Borbíró szavai történelmi fontosságú felismerést tartalmaztak. A fentebb idézett cikkében végül a lakóház tereinek szükséges kialakítását így összegezte: *„Célszerűnek látszik, abból kiindulni, hogy térbeli alkotásaink során elsősorban a tágasságra törekszünk. Jellemző, hogy míg az előző kor általánosan elterjedt lakástípusaiban több közepes, de közelítőleg azonos nagyságú, átlag 20-25 m² alapterületű, inkább négyzetes szobát találtunk, addig a mai megfelelőnek tartott alaprajzi típus egy nagyobb méretű formájában is tágasabb és ezért rendszerint nem négyzetes – és több kisebb – egy-egy személynek visszavonulásra, elkülönülésre, pihenésre vagy*

⁴⁵ Borbíró Virgil: „A mai építészeti formáról” In: *Tér és Forma* 1946. 10. old.

⁴⁶ D. Stokols (1972), ld. Holohan, Charles J.: „Küzdelem a zsúfoltsággal” (1982) In: Düll Andrea – Kovács Zoltán: op. cit.

munkára alkalmas szobából áll."⁴⁷ Az I. világháború után ennek nyomán, az új építésű házakban valóban fokozatosan megszűntek a bútorozhatatlan, merev lineáris rendszert követő, egymásba nyíló szobasorok. Az „új építészet” követői azonban ennél is továbbmentek: nem elégedtek meg a tér méret szerinti, testi mozgáshoz szükséges tágasságával, hanem azt optikai eszközökkel tovább fokozták. Ennek eszközei voltak a terek változatos áttetsző kapcsolásai, a bútorok elhelyezéseinek módja és alacsonyan tartása, és legfőképpen az oldalfalak felnyitása.

A Rimanóczy tervezte Szakáts villában mindezek tökéletesen teljesülnek. Az egyemeletes téglatest tömeget formáló épület magassföldszintjén a nappali terei szinte egybeolvadtak a támfallal lehatárolt felső kerttel. A kertkapcsolatot a harmonika teraszajtók biztosították. A fogadószoba, hall, ebédlő, illetve a tálaló helyiségén keresztül közvetve a konyha egységeinek sora a modern térszervezés mintapéldája. Az egyes helyiségek tolóajtókkal leválaszthatóak, de igény szerint egybe is nyithatóak voltak. Az ebédlő virágablakán át érdekes téri kölcsönhatások jöttek létre a nappali előtti terrasszal és a kerttel. A kiszolgáló funkciók a zártabb északi homlokzaton helyezkedtek el, logikus rövid közlekedőkkel.

A bérházaknál a tér rendszerek újításai csak kötöttebb formában tudtak érvényesülni. A szerkezet és a külső fal elválása itt egyértelmű volt, hiszen a többemeletes épületeket nem is lehetett volna már gazdaságosan falazott szerkezetekből felépíteni. Így nem volt akadálya, hogy létrejöjjenek az „új építészet” jellegzetes homlokzati elemei, mint például a Köztársaság téri épületek bütühomlokzataira átforduló sarokablakok. Az OTI bérházcsoport egyik sávháza és az Átrium-ház acélszerkezettel készült, amely a vasbetonnál filigránabb tartószerkezetet eredményezett. Az ebben rejlő lehetőségeket a Margit körüti épület, az utcai oldalon teljes szélességben végigfutó sávablakaival jobban kihasználta. A teljesen könnyed külső olyan

⁴⁷ Borbíró Virgil: „A mai építészeti formáról” In: *Tér és Forma* 1946.10. old.

hatást kelt, mintha nem is lenne szerkezete a háznak. A nagyobb bevilágító felületekre azonban itt nagyobb szükség is volt. Míg ugyanis az OTI sávházainak hosszoldali homlokzatain át minden lakáshelyiség elsődleges fényt kapott, az Átrium-háznál a magánberuházó által megkövetelt maximális traktusszélesség beépítése miatt az épület belsejében ablaktalan hall keletkezett. Ezt egyébként csak függöny választotta el a lakószobától, ezáltal – csakúgy, mint az Attila úti bérháznál – a szoba nyúlványaként másodlagos fényt kaphatott. Az Átrium ház alaprajzait Kozma a villáinál megszokott jó szervezettség jellemezte, amely a többnyire garzonlakásokból álló bérháznál elengedhetetlen volt. A lakások beépített gardrószelektényei és a szabadon álló alacsony bútorai összefüggő és a lehetőségeihez képest, jól bevilágított tereket eredményeztek.

A modern építészet, mint láttuk, a lakóépület tereinek szervezésében is máig meghatározó formákat hozott, a mai téralkotás alapja a két világháború közötti időszakból eredeztethető. A nappali és az intim zónák differenciálódása, a külső és a belső terek folyamatosságának biztosítása mind ebben a korban alakultak ki. A lakóépületek cellás, elkülönülésre szolgáló, illetve nagyobb közösségi együttlétre alkalmas tereinek különböző kialakítása az emberi szükségleteket tükrözi, a kettő arányát viszont mindig az adott felhasználó életmódja határozza meg. A terek szervezésében a folyamatosság és a kölcsönhatások jelentősége igen nagy, hiszen azok flexibilis kezelése csak így biztosítható. A rugalmasan alakítható leválasztások, vagy egybenyitások lehetősége a család életének különböző életszakaszaiban alapvető fontosságúak lehetnek.

A két világháború közötti időszakban kiforrott gondolatokat Kozma Lajos kitűnően foglalta össze „*A ház és lakás mint éleetszenárium*”⁴⁸ című kéziratában: „*Az ember és társadalmi szerkezete állandóan változnak: a szülők kész otthonokat hagynak hátra, amelyekben az utód, bár kedves*

⁴⁸ Kozma Lajos: „*A ház és lakás mint éleetszenárium*” Kézirat. MÉM, Kozma-hagyaték, idézet In: Horányi Éva: op. cit. 114. old.

emlékek kötik, nem egészen éli ki magát. Minden kor, minden generáció a maga életét akarja díszletezni, a lakás: életszenárióm. A lakása négy falában talán még megtűri az előző generációk munkáját, de bútorban, elrendezésben, atmoszférában a magáét akarja látni. Ennek a tanulságát talán a mi korunk kezdi igazán megérteni és az emberöltőkre szabott várszerű stabilitású építkezések helyett – amik értékükben elavulva felesleges teherként nehezednek a közösségre, családra, egyénre – olyan házakat akar, amik a változó életmódokhoz rugalmasan alakulnak...Ha azt akarjuk, hogy utódaink ne szidjanak bennünket, úgy igyekezzünk olyan házakat építeni, amiben egy másfajta élet lehetőségei is elképzelhetők, ahol a falak, legalábbis a válaszfalak, könnyen eltolhatók, ahol a hatalmas, lehetőleg összefüggő ablakok minden időjáráshoz, világításhoz szánva, igen sokféleképpen használhatók. A ház nemcsak tőkebefektetés, de a család és a jövő nemzedék életkerete is, és változóképesége, rugalmassága a használhatóság legfontosabb próbája, időben is nemcsak térben.” Noha pont Kozmától, a totális műalkotásként felfogott családiházak tervezőjétől, fura e sorokat olvasni, a leírtak túlmutatnak a korszakon, és mára érvényes igazságtartalommal bírnak.

Azt, hogy hogyan lehet előre számolni a tervezés idejében nem ismert tényezőkkel, és hogy milyen térrendszerek képesek követni a változásokat, a legfontosabb megoldandó kérdések közé tartoznak. Ezek egyben az épület hasznosságának a legfőbb próbái. Ma a gyorsan változó világ diktálta életmód és a társadalom egyre összetettebb jellege a flexibilis térkapcsolatok által nyújtott szabadságot részesítik előnyben. Ennek elengedhetetlen feltétele a különböző terek állandó egyidejűségét és kapcsolatát biztosító tartószerkezet. A forma felnyitása és a szabad alaprajz nem egyenlő a tömör falszerkezet teljes tagadásával. Ugyanakkor nem hozunk létre áramló teret csak azért, mert a nappalin elhelyeztünk egy nagyméretű teraszajtót. Az elengedhetetlen térbeli komplexitás ennél többet jelent. A kezdeti úttörő példák után láthattuk, ahogy ronchamp-i kápolnájánál

maga Le Corbusier is visszatért a tömör külső falhoz, ami azonban nem jelentette azt, hogy elfelejtette volna a kezdeti felvetéseket. A tér folyamatos és egyidejű szervezésének elvét mindvégig követte. Ez az a minta, amely ma számunkra is segítséget adhat a lakóház tervezésénél.

A lakóépület tereinek folyamatos és egymásba ható szervezése a külsővel való állandó kapcsolat megtartásán kívül a lakók különböző életmódjának és –ciklusának a változását is jobban követheti.

7. A LAKÓÉPÜLET ÉS A HELY

„Az ember alapvető szükséglete, hogy tisztába jöjjön a helynek a géniuszával, ahol élete zajlik”

(Christian Norberg-Schulz⁴⁹)

Az előző fejezetekben megvizsgáltam a lakóépület tervezésékor felmerülő problémák közül azokat, amelyekre a két világháború közötti modern építészet megoldásai ma is érvényes támpontokat adott. Az utolsó vizsgálati szempontom, az a fontos tényező, amely az építészetet megkülönbözteti bármelyik más művészettől. Ez pedig a helyhez fűződő viszonya. Egy adott építészeti mű ugyanis, néhány különleges esetet leszámítva, mindig egy adott helyhez kötődik. Jogos a kérdés ezek után, hogy lehet-e olyan széleskörűen alkalmazható „receptet” adni, amely különböző környezetekben is megfelelő lehet? Vagyis, hogy van-e létjogosultsága az általános megoldásoknak a különböző földrajzi helyzetű, klímájú és tradíciójú területeken? A kérdés különösen releváns globalizált világunkban, amelyben az erre vonatkozó, helyes tervezői magatartás felvázolása elengedhetetlennek tűnik.

A fenti felvetés már régóta foglalkoztatja az építészeket. Adolf Loos például így foglalt állást a múlt század elején, a modern klasszikus korszakát megelőző években: *„Soha nem tűnt fel Önöknek a figyelemre méltó egybeesés az emberek és a házak külseje között? De vajon illenek-e mai házaink a mai viselethez? Félünk az egyformaságtól? De hát nem voltak-e a régi építmények szintúgy egyformák egy-egy koron és országon belül? Olyannyira azok voltak, hogy egyformaságuknak köszönhetően stílusok és országok, népek és városok szerint tudjuk rendezni őket. Az ideges hiúság*

⁴⁹ Christian Norberg-Schulz: „Hiteles építészet felé” In: Kerékgyártó Béla (szerk): *A mérhető és a mérhetetlen - Építészettörténeti írások a huszadik századból*, Typotex Kiadó, Budapest, 2000. 248. old.

*távol állt a régi mesterektől. A formákat a hagyomány határozta meg. Nem a formák alakították át a hagyományt.”*⁵⁰

A régi korokban, amelyekre Loos is utalt, az építészetet általános stílusok határozták meg, amelyek helyi változatokban jelentek meg az egyes országokban. Ez segítette az embereket az identitásuk megtalálásában, és emiatt érezték magukat otthon a saját környezetükben. Az ekkor épült házak földrajzi helyzetét ezért tudjuk beazonosítani megjelenésük alapján.

A két világháború közötti modern építészet azonban az art nouveau kezdeti lépései után magára vállalta, hogy megszabadítja az építészetet a historizáló elemeitől. Az ember előtérbe helyezésével a lakóházak új megfogalmazását tűzte ki elsőként célul, amely ráadásul egybeesett a világháború utáni évek szükségleteivel is. A modern építészet a dolgok lényegéhez akart visszatérni. Ehhez teljesen új hozzáállásra volt szükség, amely magával hozta a társadalom visszásságainak a leleplezését is. Nem volt kérdéses, hogy az „új építészet” követőire hatalmas feladat várt. A népi építészetnek a dolgok eszenciáját megragadó szellemisége irányt mutathatott számukra, azonban a tervező lakóházhoz, lakóhoz, formához és a térhez való kapcsolatát, mint azt az előző fejezetekben láthattuk, újra kellett értelmeznie. Tette ezt úgy, hogy a megfogalmazott irányelvek, felülbírálással ugyan, de a mai napig érvényesnek mondható támpontot adnak a kortárs lakóépítészetnek.

Az akadémizmustól megszabadult ugyan a modern építészet, azonban absztrakttá vált. A középpontba állított ember nem volt valóságos. A dolgok eredetéhez való visszatalálás így nem tudott teljességgel megvalósulni. A kanonikussá vált külső formajegyei miatt pedig, az úttörők minden tiltakozása ellenére, mégiscsak „stílussá” vált. A Philip Johnson és Henry-Russel Hitchcock által bevezetett „nemzetközi stílus” elnevezés jól jellemezte az általános megoldásokat alkalmazó, két világháború közötti modern építészetet, amely elvesztette a helyhez való kötődését.

⁵⁰ Adolf Loos: „Építészet” (1909) In: Kerékgyártó Béla: op. cit. 19-27. old.

Breuer Marcell a már idézet zürichi előadásában úgy nyilatkozott, , hogy „*A modern építészetben nincsen helye semmiféle 'ezt így csinálják'– nak. Ha különböző helyen hasonlóságot vesznek észre, úgy az azonos feladat azonos megoldásának következménye.*”⁵¹ Az országhatárokat, helyi szokásokat, anyagokat összemósó elgondolás hallatán azonban kielégületlenül maradtak már kortársai is. Az internacionális modern általánosításai és túlzásai sokakban visszatetszést váltott ki. Ők alternatív utakat keresve, visszautasították a nemzetközi építészet feltétel nélküli elfogadását, nyelvezetének mindenáron való alkalmazását és nem utolsósorban a hely szelleme iránti érzéketlenségét. Rájöttek, hogy a - modern mozgalom valódi lényegét jelentő - állandó megújulás, nem okvetlenül jár együtt, a néha már használhatóság szempontjából is megkérdőjelezhető, beázó lapostetővel, lábakon álló, (így) pince nélküli, gyorsan szennyeződő homlokzatú és gyakran tájidegenek tűnő házak építésével. Az olyan próbálkozásokat, mint például Lessner Manó házát, a fővonalat követők elutasították, mert nem az általuk használt formaelemeket tartalmazta. A sima vakolatú homlokzatok zsalugáteres nyílászárói, az erkélyszegélyek profilozása, a pillér lábazatok és fejezetek ugyanis mind-mind olyan elemek voltak, amelyeket tagadott az új építészet. Bierbauer Virgil ki is fejezte rosszallását a Tér és Forma hasábjain, a modern építészet elemeit hiányolva az épületen. A modern mindenhatóságába vetett hitével nem látta ekkor még, hogy - ahogy Ferkai András mondta - „*Lessnernél nem konzervatív csökevényességről van szó, hanem a szélsőségesen technicista modern irányzattól való tudatos elfordulásról.*”⁵² A Bécsben tanult építész szándékosan komponálta homlokzataiba a szigorú geometriát oldó ereszcatorna-üstöket, kéménypilléreket, amelyek végül sajátos természetességet kölcsönöztek házának. Jól tükrözték szemléletét az „Új Építészet” című tanulmányának,

⁵¹ Breuer Marcell: op. cit. In: *Tér és Forma*, 1936. 27-32. old.

⁵² Ferkai András: „Modern koncepciók a magyar építészetben 1930 körül” In: Kerékgyártó Béla (szerk): *Hely és jelentés*, TERC Kiadó, Budapest; 2005. 73-87. old.

sokszor idézett sorai is: *„A vezérlő elv szerint tehát az új architektúra ismérve nem feltétlenül a fekvő acélablak, vagy a lapostető és az üveges betontégla. Sem a keretszerkezet, sem a montázs. Jó ott, ahol lehet. Azonban ha nekem például a badacsonyi hegyoldalon kell prэшázat építenem, bizony kőből rakom és náddal tetőzöm, mert az díszlik ott, szinte az útszélen hever. És az a prэшáz azért mégis lehet tökéletesen új és jó.”*⁵³

A környék első kockaháza egy évvel a Delej villa előtt épült és az alternatív útkeresés kitűnő példája volt. Az ízig-vérig új szemléletű ház már egészen korán egy olyan utat vázolt fel, amelyhez sok építész jóval később, a nemzetközi modern építészet ellentmondásaiban csalódva jutott el.

A helyi igényeket figyelő, nem kanonikus külsőjegyeket alkalmazók táborának egyébként nem ez volt az egyetlen megnyilvánulása. Egyre többször szólaltak fel, a helyi kontextus fontosságát hangsúlyozva. Virágh Pál, aki noha az egyik első magyarként vett részt a frankfurti CIAM kongresszuson, felfedezte a nemzetközi irányzatot vakon követők hibáit: *„én [...] meghittséget kívántam adni azoknak, akiknek építettem és nem laboratóriumi tisztaságú fehér felületeket. Azt akartam, hogy lakásukat otthonnak érezzék, amely kitárul ugyan a napra és a növényekre, de egyben véd is. Kuckó, amelyben jólesően meghúzódhat az ember.”*⁵⁴ A két tábor közötti meg nem értettségről pedig így írt: *„... nem értettem, miért tilos természetes anyagokat használni, faragatlan követ, fát, durván a falra csapott vakolatot. [...] És miért nem emlékeztethet egy családi ház egy parasztházra, amelyről, igazán nem állíthatja senki, hogy nem funkcionális. Miért kell egy épületnek idegenül állni a tájban és haragban lenni a környezetével?”*

A kérdés más országban is felmerült, de míg Németországban a nacionalista kultúrpolitika, addig például Svájc és a Skandináv országok esetében az

⁵³ Lessner Manó: „Új építészet” In: *Új Szín* 1930. 1. 30-33. old.

⁵⁴ Virágh Pál levele Pamer Nórához, 1984. In: Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*, TERC Kiadó, Budapest, 2001. 105. old.

éghajlat, földrajz, kultúra és a tradicionális építészethez való egészségesebb viszony következményeként. Ez utóbbiakban, a helyi építőanyagok és építészeti hagyományok felhasználásával alkottak újszerűt, amelyről ma már tudjuk, hogy a modern építészet továbbélésének egy lehetséges útja volt. Itthon Sós Aladár hívta fel a figyelmet a gyökerek teljes megtagadásával járó ellentmondásos helyzetre, amikor azt mondta, hogy a *„csupa tradíció éppen olyan egészségtelen, mint a semmi tradíció.”*⁵⁵ Ő már korábban is, hevesen tört ki a szélsőséges internacionális vonal képviselőivel szemben, noha az eredeti újtó törekvésekkel szimpatizált. A lakóházzal így nyilatkozott: *„a lakás nem pusztán technikai alkotás. Nem ember-garázs. [...] Emlékek, tradíciók, örökölt és nevelt ízlés és életfelfogás mind beleszólnak abba, hogy milyen lakást kíván valaki magának.”*⁵⁶

Később a vita, a Molnár Farkas szavaival megbélyegzett, „laposak” és „csúcsok” két tábora között szélesedett ki. Az elnevezés sugallta lapos- és a magastető közötti különbségnél azonban sokkal többről volt itt szó. Egy olyan szemléletmódbeli eltérésről, mely a folytonosság kérdését is feszegette.

A hazai körülmények meglehetősen nehezek voltak: a magán és állami tőke erőtlensége, az építőtechnika fejletlensége, a konzervatív közízlés és az elavult építési szabályozás, sokszor furcsa kettősséget eredményeztek. A modern technika innovációi, szerkezetei nem mindig álltak rendelkezésre. Így – mint azt a Delej villánál is láthattuk -, a helyi lehetőségeket nem mérlegelő alkotás ellentmondásai azonnal feszültségeket okoztak. A begyepesedett közízlés miatti felemásságra jó példa a haladó gondolkozású építészpáros, Lauber László és Nyíri István, Iskola utcai lakóépülete. A modern épület utcai homlokzata az építési hatóság és a Közmunkatanács előírása miatt neoreneszánsz palotahomlokzat lett. Ez az ellentmondás jól jellemzi a kor hazai sajátosságait és problémáit, amely megmutatta azt,

⁵⁵ Sós Aladár: „Az új építészet” In: *A Toll* 1930. 10. 7-12. old.

⁵⁶ Sós Aladár: „A lakóházzal” In: *Műgyűjtő* 1929. 219-221. old.

hogy nem lehetett az adott hely adottságait, lehetőségeit és korlátait vezényszóra felülrni. Sokszor álságos volt áramló terek koncepcióját imitáló, és fejlett építési technológiát igénylő házakat tervezni, amikor azok ellen millió érv szólt.

Molnár belátta ezt a kettősséget, és „Az új építés kétes értékű győzelme” című írásában így kommentálta a jelenséget: *„Európa keleti országaiban, ahol nincs is tulajdonképpen építőnagyipar, egy új primitivizmus fog megindulni, amely nem lesz olyan szép mint a nyugati előképe, de olcsóbb és talán ezáltal azok mentalitásához közelebb is álló lesz, akik számára épül.”*⁵⁷

Az olcsó és a helyi adottságokat figyelembe vevő megoldások közé tartozott Sámsondi-Kiss Béla találmánya. A saját házánál alkalmazott szerkezeti megoldás ugyanis, a hazai feltételekre épített. Az kitalált szilikátalapú szövetszerkezetes építési rendszer gazdaságos, és a hazai fejletlenebb építéstechnológia mellett is könnyen kivitelezhető volt. A közeledő II. világháború azonban sajnos nem tette lehetővé széleskörű elterjedését, és a későbbi fejlesztések során pedig nem vették figyelembe ezt az eljárást.

A régió társadalmi, kulturális és gazdasági különbözőségét felismerve, később megalakították a CIAM - Ost (1937) szervezetét, amely Európa keleti felének speciális problémáira kereste a válaszokat. A politikai események változásai miatt e szervezet azonban rövid életű volt, és a közeledő világháború itt is véget vetett a nagy terveknek. Jelentősége azonban mégis óriási volt, hiszen először hívta fel az itthoni ortodox modernnek figyelmét „hivatalosan” is arra a tényre, hogy az eltérő helyek problémáira nem mindig adnak kielégítő megoldást a CIAM általános módszerei. A folyamatot belátva jelent meg az oldottabb formákkal, helyi anyagokkal, sőt néha magastetővel építkező hazai modern építészet, amely a folytonosság szempontjából a korszak legértékesebb alkotásait hívta életre.

⁵⁷ Molnár Farkas: „Az új építés kétes értékű győzelme” In: *Ipari Jövő* 1930. december 15. 4-6. old.

Többek között ezért tartom értékesnek Kozma Lajos taszilópusztai házát, amely a vidéki életmód és a lakók életformájának karakteressége miatt, kénytelen volt figyelembe venni a környezeti kontextust. A helyi körülményekhez funkcionálisan és építészeti formálásban is tökéletesen illeszkedő épület, mindezek ellenére korszerű tudott maradni.

A taszilópusztai ház, 1934.
(Zala megye, Kozma Lajos)

Kozma érettségéről az „Az új ház” bevezetőjében írt sorai is tanúbizonyságot tettek, amelyben az otthon összetettségére hívta fel a figyelmet: *„A modern lakás nemcsak az ott folyó élet, a főzés, az alvás és fürdés funkcionális problémáinak megoldására törekszik, hanem szellemi igényeket is ki szeretne elégíteni, és teljes bensőséget, elkülönülést és nyugalmat kíván biztosítani az embernek. A családi háznak mindig is ez volt a célja, és ehhez az igényhez a mai építés most új formákat talált. – majd pedig hozzátette - Lakását, ezt az életéhez nélkülözhetetlen gépezetet, ezt a sokrétű és bonyolult kötöttségből szervezett egységet életfunkciói szerint alakítja az ember. A ház és lakás formálásánál a funkcionális és technikai, a társadalmi és az alaki összefüggések éppoly döntőek, mint az egészségügyi és gazdasági feltételek.”*⁵⁸ Noha a nemzetközi vonal kanonikus formajegyeit nem tartalmazta ez az épülete, a korábbi fejezetekben tárgyalt, térre és

⁵⁸ Kozma Lajos: *Az Új ház* bevezetője (*Das Neue Haus*, Zürich 1941) Budapest, Corvina Kiadó, 1978. 9-10. old.

formára vonatkozó elveket figyelembe vette. Ezt azért nagyon fontos itt megemlíteni, mert míg egy kor jellemző alaki elemei elévülhetnek, a szellemi tartalom továbbél. Tehát a követendő út nem a felszíni elemek másolása, hanem a lényeg kiemelése és továbbfejlesztése; ez ugyanis az épület korszakon való túlmutatásának a feltétele.

A szemléletet jól példázta Rimanóczy Gyula építészeti hitvallásának megváltozása is. Ő az 1930-as évek elején - ahogy azt a Szakáts villánál is láttuk -, a nemzetközi modern építészet formaelemeit alkalmazta, azonban a 40-es évektől romantikusabb felfogásban, magastető házakat tervezett. Újra természetes anyagokat használt épületein és aktív tagja lett a Magyar Ház Barátai elnevezésű körnek, ahol a magyar népi építészetet tanulmányozta. Felfedezte, hogy a vernakuláris építészet és a modern mozgalom eredeti célkitűzései számos hasonlóságot mutattak. Számára a követendő út ezek után e kettő lényegi elemeinek a keresése lett. Ezt így fogalmazta meg kéziratában: *„a nyugat-európai korszerű építészet alapvető igazságainak alapos és lelkiismeretes áttanulmányozása és átélése után a magyar népi építészet és a magyar táj lelki besugárzásából állandóan táplálkozva és megerősödve kell feladataink megoldásához nyúlnunk.”*⁵⁹

A modern építészet tanulsága az, hogy nem lehet a helyet figyelmen kívül hagyni. A múlt század eleji nemzetközi törekvések az országhatárokon átívelő problémafelvetésekkel tudták csak alapjaiban megváltoztatni az emberek nézetét, azonban a modern építészet folytonosságát az önállóan gondolkozó, helyi viszonyokra is érzékeny, folytonosan megújulni tudó tervezői hozzáállás biztosítja. Egy hely emlékei és tradíciói ugyanis szorosan kötődnek a lakóházhoz, mely a világban való orientációnkat segíti. A lokális tényezőket, egy város történetét, a helyi hagyományokat még az internetes,

⁵⁹ „Gondolatok a magyar építészetéről” kézirat a Rimanóczy hagyatékban, (1938?) (Hadik A., Hajdú V., Prakfalvi E., Ritoók P.: Rimanóczy Gyula 1903-1958. Budapest, 1994, OMVH Magyar Építészeti Múzeum) idézet In: Ferkai András: *Úr vagy Megélt tér – Építészettörténeti Írások*, Terc Kiadó, Budapest, 2003. 132. old.

globalizált világunkban sem lehet figyelmen kívül hagyni, mert különben öncélúvá válik az építészet, az alkotás pedig múló divattá silányul.

A hiteles alkotás feltételezi a konkrét fizikai környezeten túl, a tágabb értelemben vett gazdasági, társadalmi és kulturális dimenziók ismeretét. Az adott hely lehetőségeinek és korlátainak mérlegelése alapvető fontosságú ahhoz, hogy az épület korszakokon túlmutató értékekkel rendelkezzen.

8. ÖSSZEFOGLALÁS – TÉZISEK

A lakóépület a világban való létezésünk egyik alapját adó kiindulási pont. Az építész felelőssége többek között, hogy a lakóház, amely az emberi életek környezetét évtizedekre határozza meg, mennyire tud eleget tenni az adott kor elvárásainak, illetve mennyire képes kielégíteni a lakóinak az igényeit.

Az értekezésben az alkotó építész szemszögéből jártam körbe a lakóépület tervezésének – általam legfontosabbnak ítélt – problémaköreit. Segítségül a két világháború közötti modern lakóépítészeti hívtam, amely egyes tervezési elveinek felülbíráásával fogódzókot nyújtott a kérdések megválaszolásában.

Megvizsgáltam, hogy melyek a lakóépület állandónak mondható jellemzői. Az otthon menedék szerepének tökéletes betöltése ma már alapvető követelmény, világossá vált azonban, hogy a hosszútávon is működőképes lakóházban a funkcionális elvárások kielégítésén túl ennél többre van szükség. Az épület (és remélhetőleg a lakó) identitását hordozó építészeti megjelenés és a bentlakóra ráerőltetett öncélú elemek közötti határ helyes meghatározása az építész feladata. Az elemzés azt mutatta, hogy a lakók identitását az épület karakterességével lehet növelni, de a tervező a házban élők szabadságát a végletekig nem korlátozhatja. A lakóépület formájának meghatározásakor megállapítottam, hogy a felszíni elemek az idő folyamán elavulhatnak, azért a forma lényegi tartalmát kerestem. A vizsgálat tanulsága az volt, hogy a forma alakításánál a tér egyidejű kapcsolatainak biztosítása alapvető fontosságú. A lakóház térrendszereinél pedig a változásokat követő flexibilitás fontos követelmény. Ehhez a belső terek folyamatos szervezését és egymásba ható kölcsönhatását kell létrehozni. Végül a lakóépület helyhez, illetve a tágabb értelemben vett környezethez való kapcsolatát tanulmányoztam. Itt leszögeztem, hogy csak az önállóan gondolkozó, az adott helyzetben a lehetőségeket és a korlátokat együttesen mérlegelő tervezői magatartás lehet sikeres. Egy hely emlékei és tradíciói

ugyanis szorosan kötődnek a lakóházhoz, amely ezek segítségével biztosítja a lakóinak a világban való orientációjukat.

Tézisek:

- 1.) A lakóépület az alapvető életfunkciók teljesítésén túl, a lakók identitásának hordozója.
- 2.) A lakó identitását erősítheti a karakteres vizuális mintázat, és a használók szabadságfokának növelését engedő (annak következményeivel előre számoló) tervezői magatartás
- 3.) A lakóépület formája a léptékének megfelelő összetettség és az adott kontextus lehetőségeinek az optimuma. A forma lényege a tér egyidejű komplex kapcsolatainak biztosítása.
- 4.) A lakóépület tereinek folyamatos és egymásba ható szervezése a külsővel való állandó kapcsolat megtartásán kívül a lakók különböző életmódjának és –ciklusának a változását is jobban követi.
- 5.) A hiteles alkotás feltételezi a konkrét fizikai környezeten túl, a tágabb értelemben vett gazdasági, társadalmi és kulturális dimenziók ismeretét. Az adott hely lehetőségeinek és korlátainak mérlegelése alapvető fontosságú ahhoz, hogy az épület korszakokon túlmutató értékekkel rendelkezzen.

Niczki Tamás
építész

9. SUMMARY – THESES

Questions posed by contemporary residential building design

Lessons learned by modern domestic housing

The house is a part of our everyday personal lives, a starting point, which provides one of the bases to our existence in this world. Today, beyond our social and economic situation, a home we live in also expresses our cultural demands. It is a microcosm, a basic component of our identity, deeply permeating us from childhood.

A residential building is usually something that everybody has an opinion about; a majority of people also have an idea of its purpose, so it may seem that its creation is also one of the simplest designer's tasks. However, when faced by such an assignment, an architect will have several concerns and questions. A plurality of lifestyles, typical of modern society, makes those well-tried methods, which once served as basic pillars, insecure. One problem of contemporary housing is that one can never know exactly for whom, for how long and for what lifestyle is to design.

Until the early 20th century, different social classes had distinct lifestyles and well definable housing cultures. A building represented the variations of certain types, and its architectural elements were clearly linked to the place and its dwellers. A differentiation, starting from the turn of the century and ever increasing, also appeared in the demands for a dwelling environment. Today, furthermore, economic, social and cultural positions do not always overlap, so an architect, for each and every task, has to think about the prospective dwellers' possible lifestyles in order to create a home most fitting them. Among other things, it is the architect's responsibility to enable a residential house, determining the environment of human lives for decades, to meet the expectations of a given era.

It is right to ask then, what are the valid patterns and points of reference, which may be of help to an architect?

In this dissertation, the problems of designing a residential building were approached from the viewpoint of the present. While doing so, the modern architecture of the period between the two world wars was invoked. That epoch raised a series of questions that remain relevant even today. My quest was aimed at learning lessons from the review of an era which intended to change its approach to the architectural and natural environments of earlier epochs in a radical way.

For the subject of my treatise, some buildings of the era, meeting the highest standards, were chosen. The new development and residential building types that evolved then teach us lots of lessons today, even if certain designing concepts need a review. About eighty years ago, in the "golden age" of modern architecture, a need for a new architect's approach arose, and now it is most timely to define and clarify some basic terms. In my view, it is crucial to decide what to relate to, and what to continue.

In my thesis, the domestic cases of the mid-war era are analyzed along the basic coordinates of an architect's function. The problems that arise in designing a residential building, and vital in my view, are: the definition of the house; the relation of the architect to the future dwellers; the form of the building; its spaces and its link to a given place. Based on the foregoing, the theses of my treatise have been stated as follows:

- 1.) Beyond the fulfilling of basic life functions, a residential building is also a bearer of its dwellers' identity.

- 2.) The dwellers' identity may be highlighted by a characteristic visual pattern and a designer's approach allowing the enhancement of the users' liberty (and anticipating its consequences).

- 3.) The form of a residential building is the optimum of a complexity matching its scale and the given context's potentials. The essence of form is to ensure the concurrent and complex links of space.

- 4.) Besides being in harmony with the exterior, an ongoing and interlinked organization of the spaces of the house keeps up better with the change of the dwellers' different lifestyles and -cycles.

- 5.) In addition to a concrete physical locality, an authentic work assumes the knowledge of broader economic, social and cultural dimensions. It is vital to weigh a given place's potentials and limits for a building to be imbued with truly lasting values.

10. IRODALOMJEGYZÉK

BEKE, László – VARGA, Zsuzsa: *Kozma Lajos*, Akadémia Kiadó, Budapest 1968.

BERNÁT, György – BERZA, László: *Budapest Lexikon*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1973.

BICZÓ, Tamás: *Budapest egykor és ma*, Panoráma Kiadó, Budapest, 1979.

BIERBAUER, Virgil: „Építőművészet – Tértművészet”, *Tér és Forma* 1928. 1-4. old

BIERBAUER, Virgil: „Az OTI székházcsoport”, *Tér és Forma* 1935. 7. 185 - 195. old.

BORBÍRÓ, Virgil: „A mai építészeti formáról”, *Tér és Forma* 1946. 10. old.

BONTA, János: *Modern Építészet 1911-2000*, TERC Kiadó, Budapest 2002.

BREUER, Marcell, zürichi előadásának szövege 1934. április 27-én, *Tér és Forma*, 1936. 27-32. old. (ford. Szentkirályi Gyula)

COHEN, Jean-Louis: *Le Corbusier*, Taschen - Vince Kiadó, Budapest. 2006.

CS. PLANK, Ibolya – HAJDÚ, Virág – RITÓÓK, Pál: *Fény és Forma – Modern építészet és fotó 1927-1950*, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003.

DÉRY, Attila – MERÉNYI, Ferenc: *A magyar építészet 1867-1967*, Urbino Kiadó, Budapest 2000.

DÚLL, Andrea – KOVÁCS, Zoltán: *Környezetpszichológiai szöveggyűjtemény*, Egyetemi Jegyzet, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1998.

FERKAI, András: *Buda Építésze a Két Világháború Között – művészeti emlékek*, MTA Művészettörténeti Kutató Intézetének Kiadványa, Budapest, 1995.

FERKAI, András (szerk.): *Pest építésze a Két Világháború Között*, Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht, Budapest, 2001.

FERKAI, András: *Úr vagy megélt tér – Építészettörténeti Írások*, TERC Kiadó, Budapest 2003.

FERKAI, András (szerk.): *Jánossy György építész 1923-1998*, 6BT Kiadó, Budapest.

FRAMPTON, Kenneth: *A modern építészet kritikai története*, Terc Kiadó, Budapest 2002.

GÁBOR, Eszter: *A CIAM magyar csoportja, 1928-1938*, Akadémia Kiadó, Budapest 1972

GERLE, János - KOVÁCS, Attila - MAKOVECZ, Imre: *A századforduló magyar építésze*, Szépirodalmi Könyvkiadó - Bonex, Budapest, 1990.

GRANASZTÓI, Pál: *Vallomás és búcsú*, Magvető Kiadó, Budapest, 1961.

GYÁNI, Gábor: *Az utca és a szalon – A társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940)*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

HAJDÚ, Virág – PRAKFALVI, Endre (sorozatszerk.): *Lapis Angularis I – Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Hauszmann Alajos, Maróti Géza, Kozma Lajos, Kotsis Iván, Borbíró Virgil, Fischer József, Gáboros Lajos*, Kiadó: Országos Műemlékvédelmi Hivatal: Magyar Építészeti Múzeum, 1995-2005.

HAJDÚ, Virág – PRAKFALVI, Endre (sorozatszerk.): *Lapis Angularis II – Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Foerk Ernő, Vágó József, Warga László, Fábrián Gáspár, Molnár Farkas, Nyiri István*, Kiadó: Országos Műemlékvédelmi Hivatal: Magyar Építészeti Múzeum, 1995-2005.

HAJDÚ, Virág – PRAKFALVI, Endre (sorozatszerk.): *Lapis Angularis V – Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Borbíró Virgil: A magyar összehasonlító háztudomány*, Kiadó: Országos Műemlékvédelmi Hivatal: Magyar Építészeti Múzeum, 1995-2005.

HORÁNYI, Éva (szerk.): *Kozma Lajos modern épületei*, TERC Kiadó, Budapest, 2006.

JÉKELY, Zsolt – SÓDOR, Alajos: *Budapest építésze a XX. Században*, Műszaki Kiadó, Budapest, 1980.

KERÉKGYÁRTÓ, Béla (szerk.): *A mérhető és a mérhetetlen - Építészettörténeti írások a huszadik századból*, Typotex Kiadó, Budapest, 2000.

KERÉKGYÁRTÓ, Béla: *Adolf Loos Ornamens és Nevelés – Válogatott írások*, TERC Kiadó, Budapest, 2004.

KERÉKGYÁRTÓ, Béla (szerk.) *Hely és Jelentés – Tanulmányok az építészetről és a városról*, TERC Kiadó, Budapest, 2005.

KLEIN, R. – LAMPEL, E. – LAMPEL, M.: *Kortárs magyar építészeti kalauz*, Budapest, 2001

KOZMA, Lajos: „A modern családi ház”, *Tér és Forma* 1937, 337. old.

KOZMA, Lajos: „Az építészeti forma kettős arca”, *Alkotás* 1947. szept. – okt., 11. old.

KOZMA, Lajos: *Az új ház (Das Neue Haus, Zürich 1941)*, Corvina Kiadó, Budapest, 1978

KÖRNER, Zsuzsa: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850-1945*, TERC Kiadó, Budapest, 2004.

KUBINSZKY, Mihály: *Adolf Loos*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1970.

KUBINSZKY, Mihály (szerk.): *Modern építészeti lexikon*, Budapest, 1976.

LIBER, Endre: *Középitkezések Budapesten, 1920-1930*, Budapest, 1930.

LŐRINCZI, Zsuzsa – VARGHA, Mihály (szerk.): *Építészeti Kalauz – Budapest építészete a századfordulótól napjainkig*, 6 BT kiadása, Budapest, 1997.

LŐRINCZI, Zsuzsa – VARGHA, Mihály (szerk.): *Építészeti Kalauz – Magyarország (vidéki) építészete a 20. Században*, 6 BT kiadása, Budapest, 2002.

MASIREVICH, György: „Hozzászólás a 'Kövekbe írt magyar dráma' című vitához”, *Pesti Napló*, 1930. március 30. 41. old.

MASZNYIK, Csaba: „Lakni tudni kell”, *Arc'* 6, 86. oldal.

MEZEI, Ottó: *Molnár Farkas*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1987.

MOLNÁR, Farkas: „Építészet mint művészet”, *Új Föld*, 1927. 1. sz. 19-20. old.

MOLNÁR, Farkas: „Az új építés kétes értékű győzelme”, *Ipari Jövő* 1930. december 15. 4-6. old.

MOLNÁR, Farkas: „A CIRPAC 9 éve”, *Tér és Forma* 1937. 1. sz. 6. old.

MOLNÁR, Farkas: „Ablakok és ajtók szerepe az utolsó tíz évben”, *Tér és Forma* 1938. 153. old.

MOORE, Rowen: „Minden csak ház nem” (az olasz nyelvű katalógusban a cím: „Tutto fuorché una casa”), *Next 8*, Mostra Internazionale di architettura, a 2002-es velencei építészeti Biennale katalógusa, 18. old.

MORAVÁNSZKY, Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867-1918*, Vince Kiadó, 1998.

NAGY, Elemér: *Le Corbusier*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1969.

NORBERG-SCHULZ, Christian: *Principles of modern architecture*, Papadakis, London, 2000.

PAMER, Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*, TERC Kiadó, Budapest, 2001.

PASSUTH, Krisztina: *Magyar Művészek az európai avantgarde-ban 1919-1925*, Corvina Kiadó, Budapest, 1974.

PREISICH, Gábor: *Budapest városépítésének története 1945-1990-Tanulmányok*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1998.

PREISICH, Gábor: *Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a II. világháború végéig*, TERC Kiadó, Budapest, 2004.

ROMSICS, Ignác: *Magyarország története a XX. Században*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

ROWE, Peter G.: *Modernity and Housing*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1995.

RUHRBERG – SCHENECKENBURGER – FRICKE – HONNEF (Szerk.): *Művészet a XX. Században I. rész (Festészet)*, Taschen/Vince kiadó, Budapest, 2004.

SCHNELLER, István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Terc Kiadó, Budapest, 2005.

SISA, József - WIEBENSON, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*, Budapest, 1998.

SÓS, Aladár: „A lakóházzól”, *Műgyűjtő* 1929. 219-221. old.

SÓS, Aladár: „Az új építészet”, *A Toll* 1930. 10. 7-12. old.

TAVERNE, Ed - WAGENAAR, Cor - DE VLETTER, Martien: *J.J.P. Oud, the complete works*, NAI Publishers, Rotterdam, 2001.

VADAS, József (szerk.): *Bauhaus 1919-1933*, Vince Kiadó, Budapest, 2003.

VÁMOSSY, Ferenc: *Korunk Építészete*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.

VÁMOSSY, Ferenc: *Az építészet története – A Modern Mozgalom és a későmodern*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.

WESSELÉNYI-GARAY, Andor: „Mag, karvaly, minőség – Interjú Iványi Györggyel, a Magház-projekt finanszírozójával”, *Alaprajz* 2002/6, 16-19. old.

ZÁDOR, Anna – GENTHON, István (szerk.): *Művészeti lexikon*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1981.